

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCE
INSTITUTE OF SHEVCHENKOLOGY
No. 2.

TARAS SHEVCHENKO
КОВЗАР

INTRODUCTION AND COMMENTARY
by
DR. WASYL' SIMOVYCH

SECOND REVISED EDITION
by
Dr. J. B. RUDNYCKYJ

UKRAINIAN BOOK CLUB
Ivan Tyktor, Publisher
Publ. No. 34, 35 & 36.

WINNIPEG

1960

CANADA

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА
Ч. 2.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
КОВЗАР

З ПОЯСНЕННЯМИ І ПРИМІТКАМИ
Д-ра ВАСИЛІЯ СІМОВИЧА
ДРУГЕ СПРАВЛЕНЕ Й ПОШИРЕНЕ ВИДАННЯ
За редакцією
д-ра ЯРОСЛАВА РУДНИЦЬКОГО

КЛУБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Видавець Іван Тиктор
Вип. Ч. 34, 35 і 36.

ВІННІПЕГ

1960

КАНАДА

«Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній селянській хаті розуміють, і що на йому може виховуватися нарід. Ми, справді, маємо великого поета, але в селянській хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люде в тієї хати піднялися духово стільки, щоб, справді, могли його зрозуміти.»

(Б. Грінченко: Перед широким світом).

Та поки ми можемо зробити так, щоб люде в тієї хати піднялися настільки, щоб самі могли зрозуміти Шевченка, нам треба допомогти народові зрозуміти його. І ось мета цього видання «Кобзаря».

У нас усе ще вперто держиться погляд, що Шевченко поет народній, то й його розумів всяк, хто тільки візьме його в руки — а отже це непорозуміння й неправда. Воно не дивно. Візьмеш «Кобзарь», прочитаєш щонебудь — слова прості, наче б то все ясно, а вдумаєшся, то й це незрозуміле, й того не розібрав як слід. Бо ж щоб усе зрозуміти, то не тільки треба перенестися думкою в ті часи, коли Шевченко жив, не тільки треба розібратися гаразд у тому, чим жили й дихали тодішні люде, але важно знати їх думки й бажання — бо на все те в Шевченка був свій окремішній погляд. А то ж коли тодішні люде на яких сто років одросли від Шевченка, коли тодішні люде так мало йшли за його словами, дарма що любили вірші Шевченка, й його самого — то що сказати про нас, що живемо зверх вісімдесят років після того, як появился перший «Кобзарь»? Усе ж це потребує великої науки (студій) — бо ж усе, що тоді діялося, все те відбилося в «Кобзарь»-і. Та ще й саме життя Шевченка, й його треба добре знати, бо ж воно не було таке, як у всіх иньчих людей, і воно сильне заважило на творах поета — а це теж потребує науки, бо ж і досі не все ще ясно. У нас багато вже дечого зроблено (Доманицький, Щурат, Зайцев...), та ще куди більше треба ще буде зробити. Тим то більшість читачів «Кобзаря» тільки відчуває, що в ньому щось таке сильне, гаряче,

правдиве, щось, що за душу хапає — але на тому й кінець. Та від цього до справжнього зрозуміння «Кобзаря» ще дуже-дуже далеко.

Та й те, що ми кажемо, то відноситься до вченіщих людей (інтелігенції), за простолюддя ми й не балакаємо. Бо ж, правду сказати, наш народ досі таки не мав свого «Кобзаря». Хоч видань Шевченкових поезій у нас було багацько (правда, далеко не так багато, як би цього треба для понад-трицятиміліонового народу), але ж для народу повного видання «Кобзаря», то так наче й не було. Львівське видання Романчука, дарма що з поясненнями, не зовсім пригідне для народу; не так тим, що не скрізь пояснено все як слід, а тим, що вірші поскладано не за роками, а так собі, — і це дуже втруднює розуміння Шевченка. Був народній «Кобзарь», виданий у Петербурзі Доманицьким у 1908. р., та це видання давним-давно розхоплене, — тай і видання це не таке, як би треба для народу: там тільки слова пороз'яснювані, а думок Доманицький не роз'яснював, може, тому, що треба було тоді на цензуру дивитися...

Думка про таке видання, як оце, здавна мені не давала спокою, бо я ж бачив, що не так то легко дається «Кобзарь» у школі учням, бачив, як то ловить вухами слова і кліпає очима наш селянин, слухаючи поем Шевченка, та не розбіраючись гаразд у сказаному. А ось як моя думка зійшла з намірами¹⁾ Товариства «Українське Видавництво в Катеринославі», то я й забрався до роботи, хоча знав, що це справа дуже відповідальна й важка, вже через те, що доводилось її робити далеко на чужині, без джерел, без поради. Та початок треба було комусь ізробити — й оце являється перша спроба такого видання «Кобзаря» для народу.

Це видання «Кобзаря» призначене для всіх земель, що їх заселює наш народ: і Наддніпрянщини, й Кубані, й західної України

¹⁾ Справа з виданням малася ось як:

Дня 10. березня 1919. р., в нагоди дня народження Тараса Шевченка, відбулося в Проскурві під проводом Євгена Вирового святочне засідання Культурно-Просвітної Комісії Трудового Конгресу України з участю членів усіх Комісій того ж Конгресу.

Серед ріжних постанов, якими Трудовий Конгрес бажав одзначити нагоду й зі свого боку виявити пошану до славного імени Великого Кобзаря, між иньчим, ухвалено також доручити Культурно-Просвітній Комісії видати популярне видання поезій Т. Шевченка й надіслати його до всіх народніх шкіл, бібліотек і читалень.

З ріжних причин, про які тут не місце говорити, Комісії Трудового Конгресу незабаром взагалі перестали існувати. Справу з виданням «Кобзаря» взявся довести до краю своїми особистими заходами б. голова Культурно-Просвітної Комісії д. Євген Вировий. Жадних коштів із державних джерел тоді, ані потім, увесь час і досі, на це ані шага не було. На початок використані кошти т-ва «Укр. Вид-во в Катеринославі» й иньчі приватні кошти, які вдалося придбати на це. Зладити видання до друку передано дрові Василюві Сімоновичеві, і в його редакції перше народне видання «Кобзаря» Т. Шевченка виходить у Ляйпцігу аж оце тепер — у рік 60-ліття смерти поета. Видавництво.

(Поділля, Галичина, Буковина, Холмщина), й Полісся, й Підляшша, й Закарпаття. Через те хай читача не здивує, якщо в поясненнях побачить такі завваги, що, як він, н. пр., з Київщини, то йому вони видадуться зайві, або що як у Київщині, чи де, яке слово позабулося (а таких слів багато позабувалось), а живе тільки ще на заході України, то для Подоляків, чи Галичан його пояснювати непотрібно. Де тільки думалося, що яке слово чи забулося, чи прийняло яке иньче значіння (а те в мові часто буває), чи так що иньче означає, — там усюди зараз подано відповідне пояснення. Від того книжкі втрати бути не може, як не може бути втрати від того, що нераз, може, надто розтягнуто пояснювано: адже ж наші брати зпід Ужгорода не так уже привикли читати по-рідному, щоб треба було скупувати зі словами там, де хотілося, щоб справді все було ясне. Через те, що чужинці здавен-давна поробили між нами кордони, що порозділювали нас поміж себе, порозрізнявали нас одних від одних, то між нами таки повиходили деякі ріжниці у словах. Але ж тут досить злагоди (компромісу), і всіх можна погодити. А воно то треба, бо ж необхідно, щоб усі люде з цілої нашої широкої землі рівно знали Шевченка, щоб не було ні найменшої закутини в нашій Україні, де б його не розуміли!

Тяжкі поеми хоч політичні, хоч історичні, хоч иньчі так прилагоджено (зредаговано), що все перед поемою покладено ввід — то на те, що як його читач прочитає, то вже краще саму поему розбере, та ще набере охоти з иньчих книжок іще більше про те довідатися. Як де не так то легко схопити головну думку (провідну), то й її зазначено в такому вводі, а то й зазначено, яке значіння має поема; та ще скрізь, де треба, пояснення з'язано з життям Шевченка, та й життя його, на початку книжки, так написано, щоб зараз же, чого треба, найти все в «Кобзарі». Все ж иньче подано у примітках надоліни: чи слова рідче зживані, чи незрозумілі, чи думка ясніше та простіше висловлена, чи як треба б її зрозуміти, пояснено, де ті місцевости, та коли жили й що робили люде, що про них ізгадується в «Кобзарі» (географічні й історичні назви) й т. д. Подекуди ж над словами найдете й наголоси: то на те, щоб улегчити читачеві, яке саме слово мав Шевченко на думці. Та ще це зроблено для тих наших людей із Галичини, Поділля, Полісся, Холмщини, Буковини, Закарпаття, що вони слова трохи не так наголошують; то на те, щоб вони читали «Кобзаря» так, як у Наддніпрянщині читають, бо ж як не так читатимуть, то не буде чути, що це вірш (музика)¹⁾.

¹⁾ Та ще ж і в Шевченка буває, що тут наголошене слово так, а деінде знов инанше, раз треба, н. пр., читати: *ідучи* — то знов: *ідучій*, раз: *чужині* — то знов: *чужині*, раз: *ясний*, другий раз — *ясній*, *новий* і *новій*, *літа* й *літд*, *діва* й *диод*, *Україна* й *Україна* й т. д. Воно й не диво, бо ж є такі слова, що наш народ і сяк і так наголошує, а в вірші, як ось і в пісні, важно, коли наголосити слово так, а коли инан.

За основу цього видання взято видання Доманицького з 1907. р., т'але ж використано всі відміни (варіанти) та видання (редакції), що їх зазначив у своєму великому виданню творів Шевченка д. Богдан Лепкий. А вибрав я такі слова «Кобзаря» (текст) до цього видання, які, на мою думку, найкращі. Я так собі думав, що коли ще вчені люде й дослідники Шевченка не устаткували тексту, не сказали, що оці, мовляв, тільки слова треба класти, не иньчі — то я мав ще право це зробити. Так я собі думав і щодо ладу, як ідуть за собою поезії (хронологія). Не всі вони йдуть у мене так, як у иньчих видавців. Деякі непевні щодо часу написання поезії я вмістив там, де вважав, що там їм місце, а не деінде — але ж це я зазначував у примітці (як ось на стор. 346, пом. 3). Та ще я собі так думав, що як це видання народне, то воно не дуже важно, де вперше друкувався який вірш, а важне тільки те, де написаний і коли. Через те я це і пропускав. За те завів ось що: деякі надписи над віршами, що їх сам Шевченко не озголював, а тільки деякі видавці (Куліш, н. пр.). Декотрі з тих надписів уже прийнялися (*Заспів, Косарь, Хатина...*), але ж нові видавці їх повикидали. Ото ж я їх завів наново; та щоб знати, що не Шевченко їх поставив над віршами, я давав їх у дужки, тай і друк у них менчий, ніж у иньчих заголовках. Для читача все воно краще, як він знає надпис вірша. Нарешті, на прикінці книжки, в «Додатку» надруковано деякі цікавіші відміни (варіанти) віршів Шевченка, та ще дещо — теж із поясненнями і примітками.

Дуже приємно, що це видання виходить хоч у шістдесят років після смерти нашого безсмертного Кобзаря, що цей наш народній «Кобзарь» являється ювілейним даром для пам'яті Шевченка. Дай Боже, щоб хоч від цього року Шевченкові писання не тисячками, а сотнями тисяч примірників добіралися під селянські стріхи й між робітничі сім'ї, щоб не було й однієї школярської полочки, де б його не доставало, щоб хоч у шістдесяті роковини смерти Поета наш народ у повному розумінню почав ставитись до того, хто такий Тарас для нашого українського народу і для цілої нашої України.

А ця книжка, цей перший «Кобзарь» для народа, хай буде цілющим ліком на поранені та зболілі народні душі, хай він стане за живий пам'ятник для Того, хто наш народ пробудив до власного, самостійного, незалежного життя.

Біркивердер, у лютому, 1921. р.

Др. Василь Сімович.

ПЕРЕДМОВА

Щоб відзначити століття появи «Кобзаря» з 1860 року (третє видання) й століття з дня смерти великого Генія України Тараса Шевченка (1861—1961), Інститут Шевченкознавства Української Вільної Академії Наук — УВАН у Канаді і Клуб Приятелів Української Книжки перевидають оцю книжку з метою вдоступити Шевченкове слово якнайширшим колам української Громадськості в краю й на еміграції. Однотомник «народного видання» Шевченкового «Кобзаря», що появилася в Ляйтцігу в 1921 році за редакцією д-ра Василя Сімовица й заходами Євгена Вирового, заслуговує з багатьох оглядів особливої уваги читача.

Насамперед, це найпопулярніше, найприступніше видання Шевченкових поезій для широких мас. Пояснення Сімовица, оперті на історичному матеріалі й естетично-літературній аналізі Шевченкової творчості, в своїй більшості не втратили ще й досі вартості й подані в популярній формі, вони як не мога краще зберігати інтенції автора — уприспустити всьому українському Народові вогненне слово великого Кобзаря.

Подруге, це видання дає національну інтерпретацію творчості Генія, таку інтерпретацію, яка неможлива сьогодні в українській Батьківщині, де Шевченка змальовують як виключно соціального бунтаря й подвижника українсько-російського братання. Там ідеологічне облигззя Шевченка змінене, інтерпретації його творів ідуть по лінії партійно-тоталітарних засновків панівної верхівки й у висліді можна ці відносини схарактеризувати Шевченковими словами «і ми — не ми, і я — не я!».

Потрете, однотомник Сімовица - Вирового сьогодні рідкісне видання. Власне незабаром святкуватимемо 40-ліття його появи й — головню на американському континенті — ця книжка належить до бібліографічних раритетів.

Є ще інші причини, що зумовлюють перевидання цього «Кобзаря». Як відомо, УВАН на спілку з В-вом «Тризуб» у Вінніпезі, видала зогиротомник «Кобзаря» за редакцією проф. Л. Білецького й заходами П. й О. Войценків в рр. 1952—1954, а видавництво М. Денисюка в Чикаго перевидає тепер 15 томів т. зв. варшавського видання Шевченка. Тоді, коли ці видання мають характер академічних і люксових публікацій, на книжковому ринкові відгувається велика потреба в наявності однотомного популярного видання «для всіх». І от Сімовицево видання підходить якнайкраще для заспокоєння цієї потреби.

Це видання — фототипічний передрук Сімовицевої праці. Тільки в декількох місцях змінено, ги скорозено його пояснення відповідно до новіших дослідів. В основу наших змін, доповнень, ги скорозень лягли пояснення проф. Д. Дорошенка, першого

Президента УВАН, що їх він подав у празькому виданні "Кобзаря" з 1940 року в співпраці д-ром Ст. Сірополком. З уваги на загострені віровизнаневі відносини на еміграції тут і там вилішено в коментарях Сімовица уваги, що могли б ображати позуття вірян однієї зм другої Церкви. ...

З технічних причин залишено старий правопис, яким було надруковане Сімовицеве видання, а теж і деякі мовні особливості Сімовицевих пояснень. Зате виправлено місцями наголос, де за служений видавець Шевченкових поем був надто індивідуальний у його розміщенні (напр. "...пливуть козаки, тільки мріють шапки" в "Гамалії" й подібне).

* * *

Видаючи другим накладом Шевченкового "Кобзаря" за редакцією Сімовица, відзначаємо не тільки Шевченкові ювілеї 1860—1861 рр., але теж відгребуємо з забуття цінну працю самого редактора — неперевершеного популяризатора творів нашого Генія, що залишив свій слід теж і в шевченкознавстві цією та й іншими працями.

Я р. Рудницький

Життя Тараса Шевченка.

«Село — неначе писанка», як усюди на Правобережній Україні: зелені гаї довкола, кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і гори... Та «аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блукають люде: німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: «там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не дадуть». Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, мозольній праці...

У такій хаті в селі Моринцях, Звенигородського повіту, на Київщині, побачив світ 25. лютого ст. ст. (9. березня н. ст.) 1814. року Тарас Шевченко. Його батько Григорій був сам родом із Керелівки, та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівці ще Грушівськими, так що справжнє прізвище Тараса Григоровича буде Шевченко-Грушівський. І Моринці, й Керелівка були власністю змосковщеного Німця, дідича Енгельгардта, і Шевченки були кріпаками цього пана. Сім'я в Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців і три сестри.

Тарасові було несповна два роки, як його батько-мати перейшли жити до Керелівки на нове хазяйство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Йван. Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не відчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, дід Іван, що неділями розповідав сім'ї про давнє минуле, надворі сільська дітвори, квітник коло хати, стара верба, клуня, річка, сад, левада — є куди бігати, є де гратись, а хиба ж іще чого більше треба непосидючій, безжурній дитині, що не знає, що таке горе та злидні...?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матір, ще «молоду (їй було 32 роки) нужда й праця положили в домовину». Важко було батькові самому давати собі раду з дітворою: він оженився вдруге, і в хату ввійшла мафуха ві своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса, бо не злюбила його друга мати за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати

ні за що побої від мачухи, а бувало й таке, що Тарас утікав від них із хати й цілими днями ховався по бур'янах. Заступитись за дитину нікому було: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Тай і батько не нажився: як Тарасові йшов одинацятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас остався круглим сиротою.

В роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили, то й ще як живий був батько Тарасів, він оддав його на науку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерті батька він ізнов пішов у науку, до дяка Богорського, і був у нього й за учня, й за наймита. Богорський був великий п'яниця, вчив не багато, та за те казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посилав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса, не давав йому всіх копійок, що собі він було заробить із читання над мерцями, а ще часто й побивав його. За гроші, що перепадали йому часом, Тарас купував собі папір та залюбки малював (стор. 252) на ньому, що попало, та пісні собі списував.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизокому містечку, в Лисянці, живе якийсь діякон-маляр, він покинув «науку» в Богорського й подався собі до нового вчителя-діякона. Та новий учитель був такий, як Богорський — і Шевченко й цього кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чув, що там жив инчий маляр, який уславився образами Великомученика Микити й Івана Воїна. Та цей маляр поглянув на ліву руку Тарасову тай сказав, що з нього не вийде не то маляр, але й на порядного шевця, чи на бондаря він не годиться.

Хлопцеві минало саме тринадцять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки і став тут за громадського пастуха. Та чабан із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світа, він забував за свою череду — то вона собі й розходилася, так що людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше прокинулось у молодому хлопцеві неясне почуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю й нераз, певне, втирала йому його сирітські сльози словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстарший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса хазяїнувати або стельмашити, та ні до одного, ні до другого в нього не було охоти, і в сім'ї бували через те тільки сварки. Ще якийсь час прослужив Тарас наймитом у керелівського попа Кошиця, а далі й цю службу кинув і подався до маляра в село Хлипнівку, щоб таки вчитися малювати. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс од свого пана

дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко пішов за дозволом до Вільшани, де проживав головний управитель пана Енгельгардта — та управитель Дмитренко, замість дати йому дозвіл, забрав його до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висмикнеться з кухні в кущі, порозвінує собі на деревах картинки, любується ними, роздивляється собі, а ні — то читає або сам рисує. Ото ж управитель порадив Енгельгардтові, щоб дав Шевченка до маляра, бо з того вийде йому колись велика користь. А був тоді такий звичай, що пани своїм коштом учили своїх кріпаків на різних штукарів, співаків, музик, малярів, і ці штукарі мусіли потім, вивчившись, розвеселювати-розважати панів співом, театром, малювали їм портрети, образи, то й панам від того була велика вигода й користь не-аби-яка. Та пан не так швидко послухався управителя. Поки-що з пекарні взяли Тараса на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокою, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води й відчинити йому двері, як було він увіходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачитається бувало в передпокою, чи засидиться над малюнками й не все справно виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали.

Шевченків пан був людина непосидюча, гонив собою світами, бував то в Вільні, то в Варшаві, то до Петербурга їздив — і скрізь брав зі собою Шевченка. А щоб йому дешевше обходилася подорож, то челядь зі Шевченком одсилав етапом — і раз зимою, під час такої мандрівки (1831. р.), як Шевченкові повіднадали підощви з чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу.

Нарешті пан побачив, що з Шевченка лякей поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Зпочатку Тарас учився в якогось маляра в Вільні, а як пан приїхав у Варшаву (1830. р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мисця Лямпі, що змальовував портрети. Тимчасом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо там Поляки ладилися до повстання проти Росії — то й Енгельгардт переїхав із Варшави до Петербурга, і з ним поїхав туди й Шевченко. В Петербурзі Тарас далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, який посилав його розмальовувати покрівлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки часами давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотири роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом у-вечері він бігав собі в Літній Сад і при світлі місяця зрисовував постаті (статуї) ріжних богів та богинь, що стоять у Саді. І ось над такою роботою застукав його раз земляк, маляр Сошенко, родом із Богуслава. Дізнавшись од Шевченка про його тяжке життя, він занявся ним: часто прохав

його до себе в гості, давав йому поради, книжки до читання, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом Гребінкою (йому присвятив Шевченко вірш «Перебендя», стор. 29), з секретарем Академії Мистецтв Василем Григоровичем, із відомим місцем Венеціановом, а вже через них із славним московським поетом Василем Жуковським і великим малярем Карлом Брюловом. Знайомство з такими людьми мало велике значіння для Шевченка — бо через них він і книжок нових діставав і в малярстві видосконалювався. Бачучи його талант, нові приятелі почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії Мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що крепакам учитися в Академії не можна було, ото ж то вони й почали заходжуватися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на лотерію, — й за гроші з лотерії, за 2500 карбованців, пан Енгельгардт згодився пустити Шевченка на волю. Сталося це 22. квітня 1838. р., коли Шевченкові було 24 роки. На пам'ятку про той великий для нього день Шевченко присвятив дві поеми своїм добродіям-приятелям: Жуковському — «Катерину» (стор. 9), Григоровичеві — «Гайдамаки» (стор. 38).

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії Мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшали — а разом із тим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. А далі: театри, концерти, розмови з розумними, освіченими людьми, Академія — все це чим раз більш і більше розвивало його ум. І тільки згадки про рідний край, що був скований неволею кріпацтва, закаламучували ті найщасливіші в життю його хвилини.

* * *

І саме тоді, як Шевченко був уже вільною людиною, він, сам для себе, почав собі складати вірші. Чи нагадає собі, що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому рідний край — так зараз на клаптиках паперу стеляться йому самі зі себе «сумними рядками» думки. Усе, що появилось по-українському в письменстві до того часу (*Котляревський, Квітка, Гребінка*), все, що було друкованого про минуле України (*Бантши-Каменський*), чи ходило в переписах по людях (*Історія Русов Полетики* — її за часів Шевченка приписували білоруському владиці Г. Кониському), все, що хто забалакав про Україну (*Маркович, М. Гоголь*) — усе це читав Шевченко і вдячний був усім цим письменникам, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну

він переспівував собі у своїх віршах та ховав у скриньці під ліжком. Аж якось один полтавський пан, *Петро Ів. Мартос*, (Шевченко робив із нього портрет) найшов випадково один такий шматок паперу, записаного віршами, прочитав сам той віршик (це була «Тарасова Ніч», стор. 20), дав його прочитати Гребінці — і, попросивши дозволу в Шевченка надрукувати його вірші, видав їх у 1840. р. в Петербурзі книжечкою п. з.: «Кобзарь».

Книжечка була невеличка, і в ній були такі вірші Шевченка: *Заснів* (стор. 34), *Перебендя* (стор. 24), *Катерина* (стор. 9), *Тополя* (стор. 26), *На що мені чорні брови* (стор. 23), *До Основ'яненка* (стор. 31), *Іван Підкова* (стор. 24), й *Тарасова ніч* (стор. 20). Мала книжечка — але ж те, що в ній було, й як було списане, геть чисто людей поперевертало: так до Шевченка ще ніхто не писав на Україні ні про кривду народню, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалувал за тим, що було-минуло, ні не плакав так над тим, що люде в тому часі нічого не знали вже про колишню нашу славу, а мовчки «косу несли в росу» (стор. 25). Старі люде, а то й, пани, що давно відцуралися були рідного слова, плакали, читаючи «Кобзаря». За колишнього крепака забалакала ціла Україна, славлячи його та вихвалюючи.

Та не так подивилися на нову книжку Москалі. Московські письменники, такі, що розбірають, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулись на Шевченка, що він пише мужицькою мовою, та ще до того про таке, що їм не до смаку. Отже Шевченко мало звертав на це увагу, і вже в 1841. р. випустив у світ свою велику поему «Гайдамаки», та ще в ввіді до неї дав добру научку московським критикам, що він, мовляв, їх слави не потребує, і доки живий буде, доволі буде з нього мужицького слова, а за раду, щоб писати по московському, та про те, що Москалям подобається, гарно подякував («теплий кожух та, спасибі, не на мене шитий», стор. 41). А як і з «Гайдамаків» почали собі було глузувати московські письменники та взивати Тараса з насміхом мужицьким поетом, то він ось що їм казав: «Нехай я буду собі й мужицький, аби поет.» Та проте 1842. р. пробував писати й по-московському; тільки ж його московські писання, хоч гарні (Слѣбая. Тризна), та далеко їм до українських. Шевченко це побачив, тай кинув писати по-московському вірші.

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися поміж земляками вірші Шевченка, ріс і гурток його приятелів-земляків, що дуже полюбили поета і в чому могли, йому пособляли: поет і історик *Микола Маркевич* (гл. стор. 37), великий артист *М. Щепкін* (гл. стор. 129), що теж був із крепаків, отаман чорноморських військ *Яків Кухаренко* (гл. стор. 256), дідич із Качанівки *Тарновський* і т. и. В Академії Мистецтв зазнайомився Шевченко з Німцем *Штернбергом* (стор. 24), і так із ним ісприятелівся, що довгий час вони обидва жили на одній квартирі. Штернберг водив Шевченка на літературні читання, які відбувалися в петербурзьких Німців, і на них Шевченко

перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святочній одежі, повернувшись з весілля Куліша, якому був за боярина, збірався вінчати Костомарова, загарештовано на пороні, як переїжджав Дніпро під Києвом. Сталося це 5. квітня 1847. р. А Шевченко саме марив про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Куліша, Олександра (Ганна Барвінок) — він про це не знав — давала на його вчення всі свої дорогі намиста...

Арештованих повезено з Києва до Петербурга й замкнено в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, яке протяглося до 31. травня. З братчиків зроблено великих політичних злочинців, що хотіли було розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найдено багато його віршів (Сон, Кавказ, Великий Лях, Послання) зокрема судили за його вірші. На слідстві Шевченко держав себе дуже сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а як допитували його, чому він накидається на уряд, і на царя, й на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. І як читали присуд 30. травня 1847. р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів піддержував. А присуд був суворий, нелюдський: Шевченка засилали на віки рядовим у москалі в Оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. «Сам сатана», як пише Шевченко, «не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»¹⁾, а ті, що вели слідство, генерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосерним...

Другого дня після прочитання присуду почалася Шевченкова подорож. Після десятих днів їзди кінями він прибув до Оренбурга, де його привітало декілька політичних засланих Поляків і Українців, а звідтіля відправлено його 300 верстов од Оренбурга до Орської кріпости й записано рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13. віршів: із них — два посвячені братчикам (стор. 226, 227), иньчі присвячені то згадкам із минулого, то любови до України, то самій Україні.

* * *

¹⁾ Иньчих братчиків покарано легче: Костомарів мав висидіти рік у кріпости, потім ішов на заслання до Саратова, Куліша заслано в Тулу, Гулака замкнено на три роки до Шлісельбурга. — і ніхто не смів повертати на Україну.

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі — в тих степах «рудих-рудих, аж червоних», з пісками та талами. День-у-день салдацька муштра, «словесність»¹⁾ і вічно-присущий «дядько», що стежив за поетом, щоб набірався салдацької науки та не наважувався ні писати, ні малювати. Цілий рік без пошти, без ніяких книжок, окрім Біблії. Вонюча казарма, та неподобні сороміцькі розмови салдатні — а прийде вечір: «осядуть думи, розіб'ють на стократ серце» й не дають спати. Довго тягнуться години, поет «мов волі, світа жде», а ударять «зорю» (6. год. рано), просить Бога, щоб прийшов вечір. Тільки розваги, що в неділю можна вийти з казарми на степ і згадати Україну (стор. 254). Оті згадки та надія вирватися з неволі тільки й держали поета. Та ще й розмова зі самим собою в віршах, які Шевченко таки встигав списувати нишком, щоб ніхто не бачив. Це ті «невольницькі думки», що скидаються на невольницькі плачі замкнених у турецькій неволі козаків у XVI—XVII. в. — їх списував Шевченко в маленьких книжечках і носив у халявах, щоб начальство не догадалось — це захалаявні книжечки, яких Шевченко «змережав кров'ю та сльозами» аж чотири в неволі. В Орській кріпости склав він таки багатенько віршів — і дрібніщих, і більших (*Княжна, Москалева криниця, Варнак*), списав декілька згадок із давніх літ (*Мені тринадцятий минало*), та декілька історичних поем (*Чернець, Иржавець*), а хоч і не історичних, то таких, що в них видно, як він дивиться на наше минуле (*Ляхам, Сон*).

На весну 1848. р. ту роту, що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське Море, ще далі у степ, і офіцери забрали Шевченка зі собою, щоб змалювував їм береги моря: вони мали здати начальству звідомлення, чи можна там побудувати кріпости. Офіцери поводитися з поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-лейтнант Бутаков: Шевченко міг собі малювати й писати. Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік раз, і Шевченко дуже страждав од того, що доводилося «хиба самому до себе писати послання» (стор. 334), та нарікав на своїх приятелів, що його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він дівався.

Ще доки плили морем, то ще було сяк-так, а як прийшлося зімувати на острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні, то Шевченкові од тої одноманітності дуже боліла душа. Тугу свою виливав він у віршах, яких із Кос-Аралу мавмо дуже багато. Шевченко «зігнав собі» тут «оскому на коронованих головах» (*Царі*), написав кілька великих поем (*Титарівна, Марина, Сотник*); та в між віршами з Кос-Аралу згадки з України сумні-сумні, аж тяжкі

¹⁾ Тим, що не знають, що то за мудрість та словесність, треба пояснити, що це завчання на-пам'ять назви полку, всіх начальників, не опустивши ні одного титулу, частин рушвиці, взагалі це військовий статут для вояків.

(*І виріє я на чужині, П. С.*), а то знов такі сільські малюнки, що на перше око виглядають на народні співанки (стор. 294—297, 301—302, 305—308); в історичні згадки (*Ой, чого ти почорніло*) та поеми (*Вибір гетьмана, Заступила чорна хмара, Швачка*), з тими самими думками, що в 1845. р.; є чудові малюнки словами тих самих сумних, одноманітних картин тамошньої природи, таких, що їх міг тільки списати маляр (*І небо невміє, За сонцем хмаронька пливе*) — і скрізь та ж сама любов до пригнічених, бідних, до нещасних; та ж сама, що вже давніше в нього була (*Варнак, Відьма*), думка, щоб прощати ворогам і насильникам; є згадки з особистого життя в минулому (*Г. З., Чи ми ще зійдемося знов, Ми вкупочці росли колись*) і з побуту в Кас-Аралі.

В осени 1849. р. начальник виряду Бутаков повернувся до Оренбурга, щоб там подокінчувати ті пляни, що їх поробив над Аральським Морем, і забрав зі собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже щиро поета й земляки (О. Лазаревський) і Поляки (Бр. Залескі, Желіговскі-Сова). Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільній одежі і проживав у одного з офіцерів. Часто бував на бенкетах, що їх улаждували офіцери (згадки про це в віршах: «Мені здається, я не знаю», «Дурні та горді ми люде», стор. 345, 346), заходив до приятелів і вільно «мережав» собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь п'яниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним п'ячити, подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч наказові, й пише й малює й ходить у цивільній одежі, а начальство ще тому потурає. В Шевченка зроблено трус, забрано ціле його листування, малюнки, вірші, книжки, що понасилали йому приятелі, а поета самого загарештовано й, після п'ятимісячного гарешту, вислано до Новопетровського форту на схід од Каспійського Моря (в осени 1850. р.).

На цьому новому заслання пробув Шевченко шість і пів років, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р. Супроти Орської кріпости, Новопетровський форт був чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастанний догляд «дядька», який що-хвилини вивертає кишені й чоботи роздивляє, чи нема де олівця або клаптика паперу, грубий командант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: цинга й гостець. За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпости ми не маємо ні одного українського вірша Шевченка...

У 1852. р. прийшов до форту новий командант, майор Усков, людина благородна, — і Шевченкові трохи полегчало. Усков у 1855. р. на власну руку дозволив йому писати по-московському, але ще й із тими писаннями треба було поетові ховатися, щоб була хто не побачив та не зробив доносу (Шевченко написав по-московськи декілька повістей). Він же перевів Шевченка в нестрові

саидати, що поет не мусів робити муштри, гостив його в себе, а маленька дочка команданта цілою душею прилягла до старого, лисого «дяді».

Тимчасом у московському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному мужицькі бунти, стало поширюватися розбишачтво, війна з Туреччиною, яку почав було царь Микола, щоб добути Царгород, виявила повну нездарність царського уряду, громадянство голосно забалакало про реформи — і як на те все вмірає царь Микола (5. лютого 1855. р.). Та помилювання політичних (амнестія), яке проголошено з нагоди вступу на престіл нового царя Олександра II. — оминуло Шевченка: цариця-вдова сама зчеркнула його ймення, вона ніяк не могла подарувати поетові «чаплі» та «опенька засушеного» з поеми «Сон» (стор. 122)!

Але приятелі Шевченка не спали. Заходами гр. Толстого, що був віцепрезидентом (товаришем голови) Академії Мистецтв, княжни Рєпніної й, головно, приятеля Шевченка Михайла Лазаревського, що був високим урядовцем у Петербурзі, царь Олександр II. дня 10. квітня 1857. р. підписав помилювання для Шевченка. Тільки письмо про волю настигло до Новопетровського форту (Шевченко знав уже про волю швидче з листів Лазаревського) аж 21. липня, та й то в нім не було написано, куди поетові їхати. То вже з доброго серця сам комендант виставив йому паспорт до Петербурга, й Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт. На Астрахань, Саратов (тут він навідався до матері Костомарова, який саме тоді перебував за кордоном) подався Шевченко пароплавом до Нижнього-Новгорода (20. вересня 1857. р.). Та тут йому знову притрапилося халепа. Поліція, не одержавши відповідного наказу, хотіла було його завернути до Оренбурга, щоб він там ждав, доки з Петербурга не прийде наказ, куди йому їхати. Тоді за порадою приятелів довелось Шевченкові «занедужати», й та недуга протяглася цілого пів року, доки петербурзькі приятелі Шевченка не виходили для нього дозволу вернутися до Петербурга, щоб він ізнову міг працювати в Академії Мистецтв — хоч під доглядом поліції.

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Що правда, не був то вже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий уже дід зі сивою бородою, з великою лисиною, з пропацим на віки здоров'ям (дарма, що йому було всього 43 роки) — та все ж товариство письменників, артистів тай так иньчих благородних прихильних йому людей, театр, музика, книжки оживили його. Поет забірається до малюнків, пише. Вже на звістку про волю Шевченко, ще в Новопетровському форті, написав (16. травня) поему «*Москалева криниця*» — в Нижньому, крім кількох дрібних віршів, створив велику поему «*Неофіти*», яка не згірша за поеми з 1845. р., і вірш «*Юродивий*», що своїм насмішливим тоном теж нагадує часи тєї великої слави Шевченка. Він виправляє давні

свої твори (Відьма) й лагодить до друку вірші, що їх написав між 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля нього, щоб його провідати, приїхав до Нижнього в Москви і приятель Шевченка, Щепкін, грав для нього в театрі по-українському (Москаль Чарівник), на вечірках, що їх уладжували в честь Шевченка, виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна їхати до Петербурга, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іспинився ще в Москві (у Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до проф. Максимовича, Бодяньського, бачився з княжною Репніною, з кількома московськими ученими (Хомяков, Аксаков, Погодін), і 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі.

* * *

У Петербурзі повітали всі Шевченка «як давно сподіваного й дорогого гостя» — й Українці, й колишні засланці Поляки, й ті Москалі, що до нього прихильно відносилися, передівсім гр. Толстой і його дружина.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшись з заслання, і давні товариші Шевченка, Куліш, Костомарів, й саме тоді заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, «не ждав від нього сподіваної волі» (стор. 382), хоч усе-таки тішився всіма тими плянами, що їх укладали собі петербурзькі Українці: книжки для народу, український журнал . . ., та радів душею, що появилася такий талант ув українському письменстві, як Марія Марковичка (*Марко Вовчок*), з якою познайомився в Петербурзі й яку дуже високо цинив та поважав (стор. 384).

Зажив Шевченко в Академії Мистецтв і занявся гравюрою — за ті роботи одержав він ступінь академіка, найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві. Він зазнайомився ще з великим московським повістярем Тургеневом, із різбарем-Білорусом М. Мікешиним (стор. 420, пом. 2), і дуже полюбив Негра Ольдриджа, що незрівняно грав у театрі трагічні (сумні) ролі.

Та хоч у Петербурзі всі любили та поважали Шевченка, то все ж таки його раз-у-раз тягло на Україну. Вволяючи його волю, приятелі роздобули для нього з тяжкою бідною дозвіл на виїзд на Україну (ніби то для поряткування здоров'я), і з початком червня 1859. р. Шевченко подався до Рідного Краю. Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх приятелів, потім того навідався до Керелівки, бачився зі сестрою Яриною, що саме повдовіла, й довший

час залишився в названого свого брата Варфоломія, що був за управителя маітку в пана Лопухіна в Корсуні над річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщину — краяло йому серце, й так покарбоване горем та злиднями . . .

Та й сим разом не обійшлося Шевченкові без притичини. На донос якогось польського дідича, що Шевченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує народ, його в Мошнах загарештували, перевезли до тюрми в Черкаси (тут написав він вірш: «Сестрі»), а потому замкнули в київській кріпости. Генерал-губернатор Васильчиков казав його випустити, але пораяв мерщій їхати до Петербурга. За дозволом Васильчикова поет таки якийсь час лишився ще в Києві, їздив ізвідсіля до Переяслава, в Конотопський повіт (до матері Лазаревських), навідувався частенько до колишнього свого добродія Сошенка, що проживав у церковному «домі для скорбящих» у Києві — а далі таки виїхав до Петербурга.

В нього було тепер тільки одне ще бажання: набути для себе десь над Дніпром шматочок землі, поставити собі на ньому хатину й зажити в ній на старість мирно й тихо з любою дружиною. Землю мав напитувати Варфоломієм, він же мав вишукати для Тараса молоду. Шевченко сподобав собі було Варфоломієву наймичку Харитю — та вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалося ще погуляти. Тоді Тарас сам наглядів собі дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була крепачкою українського пана Макарова й наймичкувала в сестри Кулішихи, пані Карташевської у Стрільній (стор. 414, 416). Але ж приятелі почали відраджувати Шевченкові, й сама Ликера не похоплювалася виходити за пана, і з одружіння таки нічого не вишло, хоч Шевченко цілою душею покохав був Ликеру. Було це влітку 1860. р.

Після невдалого женихання почув Шевченко «зіму» у своїй серці, страшну самоту (стор. 420), і тільки ще роботою розважав себе поет (гл. вірш «Не нарікаю я на Бога», стор. 417). Саме тоді появилася, нарешті, після довгих заходів, нове видання «Кобзаря» (1860. р.), сильно покалічене та понижене цензурою, та, крім того, Шевченко зладив для українських шкіл «Букварь», який і вийшов з початком 1861. р., а то й збірився співробітничати в українському журналі «Основа», який і почав виходити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч не багато, а все ж таки написав Шевченко в тому часі декілька віршів. Згадати б тільки його чудову поему «Марія», поему: «Саул», гарячі вірші: «Подражаніє Ісаїї, Осії глава XIV», Молитви — всі з тим самим молодечим жаром і запалом, що колись, усі з тою великою любов'ю до всіх страдників, головно, матерів-терпілиць, із тим самим насміхом над усіма «великими», з тою ж вірою у краще майбутнє рідного краю (стор. 424), з тою ж любов'ю до правди, волі, з проповіддю єдиношпілья між людьми і братолюб'я.

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають знести панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав оголошення царського маніфесту. А тимчасом сам докладав усіх заходів, щоб хоч своєю сім'ю викупити з кріпацтва, і, справді, всі вони за стараннями Шевченка стали вільні ще до скасування панщини.

За те самому поетові сильно нездужалось: після Різдва 1860. р. він тяжко захворів, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніше, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861. р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водянка підійшла до легких, і його стружене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3½ року під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною, — умер, не дїждавшись оголошення маніфесту про знесення панщини, проти якої ціле своє життя боровся. Кріпацтво знесено 19. лютого 1861. р., т'але ж маніфест об'явлено аж тиждень після смерти поета...

Шевченка поховали зпочатку в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після його смерти всі приятелі поклялися «соблюсти» (як казав тоді Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та сховати його

на могилі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як тільки весною одержано дозвіл на перевіз тіла, зараз відкопано домовину, тіло вкладено в нову металеву труну, покрито, по старому звичаю, червоною китайкою, й почерез Москву, Тулу перевезено до Києва, а звідтіля пароплавом на Чернечу Гору, недалеко Канева, що її собі поет придбав був на проживання. Скрізь по дорозі стрічали тіло незабутнього Кобзаря з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки як у Києві заборонено промовляти над домовиною, то одна паня поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

На Чернечу Гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли оддати честь тому, що «писав волю». Поки на могилі копали гріб студенти, в канівському соборі правлено панахиду, і протосрей Мацкевич виголосив гарну промову, що ось як кінчалася: «Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кости Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофі видно було хрест Господень із цілого Брусалима й Юдеї, таксамо видно

буде хрест його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!» Після того понесено тіло на гору; спущено у гріб, насипано високу могилу й поставлено дубового хреста...

Згодом могилу відновлено, поставлено новий хрест із чугуну, пороблено східці нагору, збудовано хату коло неї, заведено садок, і сторож коло неї ходить. Із хати дивиться на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежить розгорнута книжка: то для тих, що приїзять навідуватися на могилу Поета, щоб свої ймена там записували.

А ходять туди з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люде, рік-річно ходять віддати честь Тому, що збудив зі сну Рідну Землю, що за неї стілько вистраждав, стілько натерпівся горя й муки...

То так люде ходять іще тільки на прощу.

А кожного року, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє свято Шевченка: як знає, так справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

Та бо й на цілому широкому світі немає такого поета, щоб йому народ стілько завдячував, як ми завдячуємо Шевченкові.

В. С.

•
•
•
•
•

Гамаліє! Вітер віє
Ось-ось наше море! . . .
І сховалися за хвилі,
За рожеві¹⁾ гори.

[Як прочитати цю чудову поему, то так і кидається в вічі те, що перед нашими очима немов у театрі проходять поодинокі картини. Як би зробити з «Гамалії» п'єсу, то ось скільки було б у ній дій:

Перша дія — Скутарь, у льоху.

Друга дія — Запорожжя, вечір.

(Між першою і другою дією Босфор передає через Чорне Море, Чорне Море — Лиманові, Лиман — Дніпрові скаргу козаків.)

Третя дія — на морі.

Четверта дія — Скутарь, ніч.

(Між третьою й четвертою — знов Босфор із Чорним Морем являються побічними силами, що допомагають козакам.)

П'ята дія — Візантія.

Шоста дія — Скутарь.

Сьома дія — на морі, над ранком.

Ціла дія — тягнеться одну ніч і проводиться дуже швидко.]

Вийшла з друку 1843. р.

1842.
Петербург.

1843. р.

РОЗРИТА МОГИЛА.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних²⁾
Звичаю не вчила?
— «Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,

Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись
На широком світі.
Панувала . . . О, Богдане³⁾,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,

¹⁾ бо ранішим сонцем осяяні.

²⁾ хитких, що ще непевно ходять.

³⁾ Відсіля йде продовження попередньої думки: Панувала, але Богдан Хмельницький (гетьман, 1648—1657), мій нерозумний син, віддав мене Переяславською умовою (1654. р.), Москві, а Москва ось що зі мною зробила і що все ще робить — стор. 107. Як би я була знала, що таке станеться, я була б його вколиці задушила . . . Шевченко все за Переяслав відказував на Хмельницького та жаль мав до нього (пор. «Великий Льох», стор. 158, «Суботів», стор. 172 «Осії гл. XIV», стор. 404, «Як би то ти, Богдане п'яний», стор. 388).

Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю! . . .
Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колиці б придушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, Німоті¹⁾;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі²⁾;
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває³⁾.
Нехай рив, розкопує,
Не своє шукає . . .
А тим часом перевертні⁴⁾

Нехай підростають,
Та допоможуть Москалеві
Господарювати,
Та з матері полатаю
Сорочку знімати!
Поспішайте ж, недолюдки,
Матір катувати!»

На-четверо розкопана
Розрита могила . . .
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки?

Ех, як би то . . .
Як би то знайти те⁵⁾,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала.

9. X. 1843.
Березань.

¹⁾ За цариці Катерини, зроду Німкені, багацько понаходило Німців на Україну, й їм повіддавано що-найкращі землі. Та ще сама ж цариця своїм любимцям Німцям пороздаровувала десятки тисяч десятин запорозької землі (на самій Хортиці тепер Німці живуть). Багацько землі арендували за часів Шевченка — Жиди. Жидова, Німота — збірні імена, замість: Жиди, Німці.

²⁾ не своїй матері служать, а чужій — Москві.

³⁾ Шевченко дивився на могили як на одиноких свідків слави України, і як їх розкопував московський уряд, щоб докопатися в них старовини, то поетові дуже серце боліло, й він за те дуже нарікав на Москалів (пор. «Гайдамаки», стор. 41, «Великий Льох», стор. 166, «Суботів», стор. 172, «Сон», стор. 125, пом. 1.

⁴⁾ Це нове покоління українське, панські сини, що то вже зжилися з московським пануванням; їх дуже гарно змалював поет у «Холодному Ярі», стор. 195.

⁵⁾ У боях за Україну поховали старі батьки в могилах волю України (пор. іще «Великий Льох», стор. 156, увід; загалом усі поеми 1843—1845 змістом лучаться одні з одними й мають багато таких самих думок; це треба мати на увазі, читаючи «Кобзаря», бо тоді одна поема другу поясняє). Найкраще це видно з поеми «Бувало в неволі иноді згадаю», стор. 349, пом. 5: «у могилі воля спить».

1844. р.

ЧИГИРИН¹⁾

(М. С. Щепкіну²⁾.)

Чигрине, Чигрине!
 Все на світі гине,
 І святая твоя слава³⁾,
 Як пилина, лине
 За вітрами холодними,
 В хмарі пропадає.
 Над землею летять літа,
 Дніпро висихає,
 Розсипаються могили,
 Високі могили,
 Твоя слава; — і про тебе,
 Старче малосилий,
 Ніхто й слова не промовить,

Ніхто й не покаже,
 Де ти стояв, чого стояв...
 І на сміх не скаже!
 За що боролись ми з Ляхами?
 За що ми різались з Ордами?
 За що скородили списами
 Татарські ребра? Засівали,
 І рудою поливали,
 І шаблями скородили.
 Що ж на ниві уродило?
 Уродила рута, рута,
 Волі нашої отрута⁴⁾.

А я, юродівий⁵⁾, на твоїх руїнах
 Марно сльози трачу. Заснула Вкраїна,
 Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
 В калюжі, в болоті серце прогноїла
 І в дуплю холодне гадюк напустила,
 А дітям надію в степу оддала⁶⁾.

¹⁾ Про Чигирин, гл. «Гайдамаки», стор. 53, пом. 1.

²⁾ Михайло С. Щепкін — славний російський драматичний артист, грав і в українських п'єсах (Москаль Чарівник), був великий приятель Шевченка (теж ізроду кріпак, викуплений за призбирані на складки гроші). Крім «Чигирин» Шевченко присвятив йому ще вірш «Пустка» (стор. 129) й велику поему «Неофіти» (стор. 362) із віршем-присвятою для Щепкіна. Щепкін гарно виголосював вірші Шевченка.

³⁾ І в «Гайдамаках», стор. 63, сам благочинний називає Чигирин святим, звичайно, як столицю України (1649—1676), пор. початок V. частини «Гайдамаків», стор. 56, де вихвалюється колишній Чигирин; про могили, гл. стор. 107, пом. 3.

⁴⁾ На такій ниві, так добре справлений, повинен був вирости гарний посів — воля, а вироста отрута тої волі; ось так треба розуміти це місце — ціла наша боротьба з різними ворогами не принесла нам волі. Руда = кров.

⁵⁾ Юродивий — це дурненький, блазенький.

⁶⁾ Отут то два образи-порівняння: 1. Україна — поле, що стало перелогом, запліснявіло, і погній (діячі, люде) нездоровий; 2. Україна — спорохнявіле дерево, в яке повлізало багачько гадюк (ворогів) — і для покоління лишилася тільки надія, та й то її — «шукай вітра в полі».

А надію
 Вітер по полю розвіяв,
 Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
 На неокраїнім крилі!
 Нехай же серце плаче, просить
 Святої правди на землі¹⁾!

Чигрине, Чигрине,
 Мій друже єдиний!
 Проснав єси степи, ліси
 І всю Україну²⁾!
 Спи ж, повитий Жидовою³⁾,
 Поки сонце встане,
 Поки тії недолітки
 Поростуть⁴⁾ — гетьмани!

Помолившись, і я б заснув⁵⁾,
 Так думи прокляті
 Рвуться душу запалити,
 Серце розірвати.

Не рвіть, думи, не паліте!
 Може, верну знову
 Мою правду безталанну,
 Моє тихе слово;
 Може, викую я з його

До старого плуга⁶⁾
 Новий леміш і чересло,
 І в тяжкі упруги,
 Може, з'орю переліг⁷⁾ той,
 А на перелозі
 Я посію мої сльози,
 Мої щирі сльози.
 Може, зійдуть і виростуть
 Ножі обоюдні,
 Розпанахають погане,
 Гниле серце, трудне,
 І вицдіять сукровату,
 І наллють живої
 Козацької тії крові,
 Чистої, святої⁸⁾.
 Може, може... а між тими,
 Між ножами — рута
 І барвінок розві'ється,
 І слово забуте,
 Моє слово тихе, сумне,
 Богобоязливе
 Згадається, — і дівоче

¹⁾ Хай і все пропаде, а поет таки шукатиме правди, бо це ж не є правда, щоб Україна волі не мала!

²⁾ Сон у Чигирині (столиці вольної України) більший, ніж сон українських степів, лісів і цілої України — і це правда!

³⁾ Усі українські міста мають багато Жидів, у Чигирині їх теж дуже багато.

⁴⁾ не доросли до своїх літ, до свого завдання, в розум (у пірря) не вбилися, пор.: Недоуми, занастали божий рай — Гетьманщина! — «Сон», стор. 239, пом. 2.

⁵⁾ так, як і Чигирин, але...

⁶⁾ Поет говорить про нові засоби, щоб Україну відродити. Цим засобом є його живе слово, яке у старий український організм має влити нових сил, і хоч із великим трудом (тяжкі упруги, гл. стор. 76, пом. 5), а поверне його до життя. Відроджений організм потребуватиме ще ліків — бо він гнилий.

⁷⁾ Таке поле, що його якийсь час (кілька літ) не оброблювано — так і Україна була колись родюча (на ній кипіло своє життя), а потім укрилась бур'яном, бо не було кому орати.

⁸⁾ Це був би радикальний лік, такий, що з корінем вирвав би народню хворобу — і народ одродився б, і Україна встала б. Цей лік — гострий (ніж), але ж він принесе з собою багато гарного (квітки — руту садять не тільки на гробах, а плетуть із неї та з барвінку вінки на весілля), і полохливе нове покоління (дівчата) до життя прокинеться (стрепенеться) — Шевченкові ж більш і нічого не бажається, як щоб його слово цього доконало (слово моє... раку ти мій).

Серце боязливе
 Стрепенється, як рибонька,
 І мене згадає...
 Слово моє, сльози мої,
 Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
 У ворога діти!
 Спи, гетьмане¹⁾, поки встане
 Правда на сім світі!

19. II. 1844.
 Москва.

СОВА.

Породила мати сина
 В зеленій діброві,
 Дала йому карі очі
 І чорні брови.
 Китайкою повивала,
 Всіх святих благала,
 Та щоб йому всі святії
 Талан-долю слали:
 «Пошли тобі, Матір'-Божа,
 Тії благодати,
 Всього того, чого мати
 Не з'уміє дати!»
 До схід сонця воду брала,
 В барвінку купала,
 До півночі колихала,
 До світа співала:

«Е... е... лю-лі!...

Питала зозулі,
 Зозуля кувала,
 Правдоньку казала:
 Буду сто літ жити,
 Тебе годувати,
 В жупані ходити,
 Буду панувати.
 Ой, виростеш, сину,
 За півчварта²⁾ року,

Як княжа дитина,
 Як ясень високий,
 Гнучкий і дебелий³⁾,
 Щасливий, веселий
 І не одинокий.
 Найду тобі рівню,
 Хоч за морем синім,
 Або крамарівну,
 Або сотниківну,
 Таки панну, сину,
 У червоних черевиках,
 В зеленім жупані,
 По світлиці похожає,
 Як пава, як пані,
 Та з тобою розмовляє;
 В хаті, як у раї;
 А я, сину, на покуті
 Тільки поглядаю.
 Ой, сину, мій сину,
 Моя ти дитино!
 Чи є кращій на всім світі,
 На всій Україні?
 Нема кращого й не буде —
 Дивуйтеся, люде!
 Нема кращого!... А долю...
 Долю роздобуде!...»

* * *

¹⁾ Поет має на думці Хмельницького, що зробив із Чигирини столицю України.

²⁾ Де вже не вживають такої форми числівника, що треба знати, що вона означає $3\frac{1}{9}$, як $2\frac{1}{2}$ = півтретя, $4\frac{1}{2}$ = півп'ята, $5\frac{1}{2}$ = півшоста й т. д.

³⁾ грубий, товстий, гладкий.

Ой, зозуле, зозуленько,
 На що ти кувала?
 На що ти їй довгі літа,
 Сто літ накувала?
 Чи є ж така на сім світі
 Слухняная доля?
 Ох, як би то!... Вміла б мати
 З німецького¹⁾ поля
 Своім діточкам закликать
 І долю, і волю,
 Та, ба!... А зле безталання
 Зострінеться всюди —
 І на шляху, і без шляху —
 Усюди, де люде.

Кохалася мати сином,
 Як квіткою в гаї,
 Кохалася...

А тим часом

* * *

Ой, талане, талане,
 Удовиний поганій!
 Чи ти в полі, чи ти в гаї,
 Обідраний цигане,
 З бурлаками гуляєш?
 Тече вода і на гору
 Багатому в хату,
 А вбогому в яру треба
 Криницю копати.
 У багатих ростуть діти —
 Верба при долині;
 А у вдови одним-одно,
 Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
 Зросту того сина:

Батько умірає.
 Осталася удовою,
 Хоч і молодію,
 І не одна... Та все ж тяжко...
 З горем та нудьгою,
 Пішла вона до сусідів
 Поради просити...
 Присудили сусідоньки
 У наймах служити.
 Ізниціла²⁾, ізмарніла,
 Кинула господу,
 Пішла в найми... не минула
 Лихої пригоди.
 І день і ніч працювала,
 Подушне³⁾ платила...
 І синові за три копії
 Жупанок купила,
 Щоб і воно, удовине,
 До школи ходило.

* * *

І письменний, і вродливий,
 Квіточка-дитина!
 Як у Бога за дверима,
 Вдова панувала,
 А дівчата лицялися,
 І рушники дбали.
 Полюбила багата —
 Не поцілувала;
 Вишивала шовком хустку —
 Не подарувала.
 Крались злидні ізза моря
 В удовину хату,
 Та й підкрались... стали хлопців
 В кайдани кувати,
 Та повезли до прийому⁴⁾
 Битими шляхами.

¹⁾ В народньому розумінні: десь із дуже далекого краю, дуже-дуже здалека, де люде дуже розумні й живуть гарно та щасливо. Пор. у «Посланню»: «куций Німець», узловатий (стор. 190).

²⁾ зробилася мов нища, старчиха, жебрачка.

³⁾ Подушне — подушний податок, податок від душі, від особи в хаті — платили в Росії, отже й в нас на Україні, ще до 1917. року.

⁴⁾ Так бувало за панщини, що кували, щоб хто з дороги не втік, та ще давали сторожу на ніч; прийом — місце, де приймають новобранців; це був звичайно канцелярія військового начальника.

Пішла й вдова з матерями, —
З дрібними сльозами.

Де на-ніч ставали —
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу¹⁾
Та й не допускали.

Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти,
Той каліка-недоріка,
Той не вмів стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотирі в хаті.
Усі не в-лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Тай той якраз під аршин²⁾.

Покинула знову хату,
Синову господоу,
Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
«Стара», кажуть, «стала,
Не здужає...» І огризок
В вікно подавали
Христа ради...
Не дай, Боже,
Такого дожити!

Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!

По копійці заробляла,
Копу³⁾ назбирала,
Та до сина лист писала,
У військо послала, —
Полегшало.

Минає рік,

І другий минає;
І четвертий, і десятий —
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... йти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло кóворота⁴⁾. Літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила, —
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати.
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле, на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля, її сина, —
Немає, немає...

* * *

Понад ставом увечері
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечеряї.
Понад ставом увечері
Шепочеться осокá.

Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.

Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати — одна в хаті,

¹⁾ валка возів, звичайно з харчами та з військовою муніцією.

²⁾ саме під міру, саме такий, як треба до війська.

³⁾ Копа — 50 копійок, теперішня гривня, пів карбованця.

⁴⁾ Кóворот — рівнозначне декуди з цариною, а так, то це вóрота, якими замикають село, щоб не вибігала з села худоба та не спасала городина.

А дівчина — в гаї.
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні,
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла¹⁾;
То од жалю одходила,
І мовчки журилась
Та на шлях той недалекий
Крізь сльози дивилась, —
І день і ніч дивилася,
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдáта,

* * *

Вдень лазила по смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, — то синові
Гостинця ховала.
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить; то співає,
То страшно голосить.

Мого сина?...» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла!... І цеглину
Муштрує, — то лас,
То годус, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком-тихесенько,
Крізь сльози, співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постолі...
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ирїй, в ирїй,
По чотирі, по чотирі,
Полетіли — «гел-гел!» —
На могилі орел,
На могилі, серед ночі,
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає...»

Люде ляjali... бо, бачте,
Спать ім не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям²⁾
Удень за вдовою
По вулицях та, сміючись,
Дражнили — Совою...

6. V. 1844.
Петербург.

ДІВОЧІІ НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівочії ночі.

Черниця Мар'яна.

Розплелася густа коса
Аж до пояса,

Розкрилися переї-гори —
Хвилі серед моря;

¹⁾ з жалю вигукувала ім'я сина, викликала; одхóдила од жалю = прихóдила до себе, прокидалася.

²⁾ збірне слово: палічки, патічки, ломачки.

•
•
•
•
•

Засіяли карі очі —
 Зорі серед ночі,
 Білі руки простяглися, —
 Так би й обвиліся
 Кругом стану, — і в подушку
 Холодну впились
 Та й залякли, тай замерли,
 З плачем рознялися:
 «На що мені коса-краса,
 Очі голубині,
 Стан мій гнучий... коли нема
 Вірної дружини,
 Немає з ким полюбитись,
 Серцем поділитись...
 Серце моє! Серце моє!
 Тяжко тобі битись
 Одинокому! З ким жити,
 З ким, світе лукавий,
 Скажи мені?... На що мені
 Тая слава... слава!)...!
 Я люблю, я жити хочу,

Серцем — не красою!
 А мені ще й завидують,
 Гордою і злою
 Злії люде нарікають²⁾,
 А того й не знають,
 Що я в серці заховала...
 Нехай нарікають, —
 Гріх їм буде... Боже милий!
 Чому ти не хочеш
 Укоротити свої темні,
 Тяжкі мені ночі!
 Бо я вдень не одинока:
 З полем розмовляю, —
 Розмовляю і недолю
 В полі забуваю.
 А вночі...»
 Та й онімїла.
 Сльози полилися...
 Білі руки простяглися,
 В подушку впилися.

18. V. 1844.
 Петербург.

СОН.

Дух истинни, егоже мир не может прияти, како не видит его, ниже знает его. | Дух правди, котрого світ не може прийняти, бо не бачить його, ані знає його.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля³⁾
 І свій шлях широкий:
 Той мурує, той руйнує,
 Той несигим оком
 За край світа зазирає,
 Чи нема країни,

Щоб загарбать і з собою
 Взять у домовину;
 Той тузами⁴⁾ обірає
 Свата в його хаті,
 А той нишком у куточку
 Гострить ніж на брата;

¹⁾ Не у злomu розумінні, як у нас говорять звичайно в такому випадку (поговір, неслава) — а в доброму: що гарна вона, що гарною її всі славлять.

²⁾ обзивають, називають (старе слово)•

³⁾ Такими загальними думками часто в 1843—1845 рр. починав Шевченко свої поеми, пор. «Невольник», стор. 142 (Той блукає за морями), «Холодний Яр», стор. 195.

⁴⁾ Туз або ас — найвища карта у грі, а в життю тузами звуть іще великих панів, верховодів (гл. стор. 122, пом. 9); тут просто так: прийшов до свата в гості й обіграє його картами. Обірає = здирає, обдирає.

А той, тихий та тверезий,
 Богобоязливий,
 Як кішечка¹⁾ підкравдється,
 Вижде нещасливий
 У тебе час, та й запустить
 Пазури²⁾ в печінки, —
 І не благай, не вимолять
 Ні діти, ні жінка;
 А той, щедрий та розкішний,
 Все храми мурує³⁾,
 Та «отечество⁴⁾» так любить,
 Так за ним бідкує,
 Та так з його, сердешного,
 Кров, як воду, точить!...
 А братія⁵⁾ мовчить собі,
 Витріщивши очі,
 Як ягнята: «Нехай!» — каже, —
 «Може, так і треба!»

Так і треба! Бо немає
 Господа на небі⁶⁾!
 А ви в ярмі падаєте,
 Та якогось раю
 На цім світі бажаєте...

Немає! немає!
 Шкода й праці!
 Схаменігься:
 Усі на цім світі, —
 І царята і старчата, —
 Адамові діти!
 І той... і той?)...
 А що ж то я?
 — Ось що, добрі люде:
 Я гуляю, бенкетую
 В неділю і в будень;
 А вам нудно, жалкуєтесь...
 Йй-Богу, не чую!
 І не кричить! Я свою п'ю,
 А не кров людськую⁷⁾.
 Отак, ідучи попід тинню⁸⁾
 З бенкету п'яний уночі,
 Я міркував собі, йдучи,
 Поки доплентавсь до хатини.
 А в мене діти не кричать
 І жінка не лас, —
 Тихо, як у раї,
 Усюди божа благодать:
 І в серці, і в хаті.

¹⁾ або ще кажуть: кіточка.

²⁾ або, як деінде кажуть: кігті.

³⁾ ставить церкви.

⁴⁾ «Отечество» — у всіх поемах з 1844—1845. р. вживає Шевченко в насмішливому розумінні й розуміє під ним — Росію, російське отечество. Тоді багато вживали цього слова в Росії, а за Москалями й наші пани теж балакали про це «отечество» — пор. стор. 122, «Н. Гоголю», стор. 130, «Холодний Яр», стор. 196.

⁵⁾ звичайні, прості люде; ті все мовчать, бо несвідомі, не знають, що воно не мусить так бути.

⁶⁾ значить: Бога правди, Бога справедливости, який додивлявся б, щоб не було так на землі, як є, а щоб був «якийсь рай», щоб не падали одні під ярмом других.

⁷⁾ Ця думка з попередньою ось так лучиться: так бути не повинно (Схаменігься — пор. «Посланіє», стор. 189), бо діти царів (що панують) і діти старців (бідних) — однаково діти Адама, всі однаково люде!

⁸⁾ А тут уже поет сам свої думки розводить над тим, що довкола нього діється, й як люде страждають. Він старається заглушити біль у собі, забути про своє й людське горе, «гуляє, бенкетує», щоб не чути людського стогону (А вам нудно...), хоч знає, що силуваною мовчанкою — тільки знідає себе, «свою кров п'є».

⁹⁾ збірне слово: попід тинами, гл. стор. 16, пом. 1.

Ото ж я ліг і спати;
А вже підшилий як засне,
То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

I.

Та й сон же, сон, на причуд дивний¹⁾,
Мені приснився:
Найтверезіший би упився,
Скупий Жидюга дав би гривню²⁾,
Щоб позирнуть на ті дива;
Та чорта з-два³⁾!
Дивлюсь: так, буцім-то сова
Летить лугами, берегами,
Та нетрями⁴⁾,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками⁵⁾;
А я за нею, та за нею
Лечу й прощаюся з землею:

— «Прощай, світе! Прощай,
земле,

Неприятний краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою;
О-півночі падатиму
З чистою росою.

Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть⁶⁾.
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога⁷⁾!»

Лечу... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

¹⁾ Де так не кажуть, то це значить: дуже-дуже дивний, що всім дивом (чудом) здивуватися можна.

²⁾ Це не теперішні гривні, а давні, народні мідяні гроші — вартують з копійки, декуди тільки півтретя.

³⁾ В Західній Україні на це кажуть: а фіґа (хвиґа)! Декуди ще почувете — а дзуськи! (значить — не побачите!).

⁴⁾ Декуди (на заході) кажуть на нетрі — трясавиці, пропасти.

⁵⁾ лісок у яру (турецьк. слово).

⁶⁾ Поет так довго буде літати на пораду, доки молоде покоління (воно же мале!) не стане до бою з Москалями.

⁷⁾ Нехай годує Україна дітей, бо правда прийти мусить (щодо волі України).

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють;
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють в полі.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Ранньою росою,

Вмивається, красується,
Сонце зустрічає —
І нема тому почину,
І краю немає.
Ніхто його не додбає
І не розруйнує,
І все то те¹⁾...

Душе моя!

Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

— «Хиба ти не бачиш?

Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть²⁾.
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш³⁾,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне⁴⁾, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи...⁵⁾ А он-де під тинном
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панцині жне.

А он — бачиш? ... Очі, очі! З байстрам шкандибає,
На що ви здалися? Батько й мати одцурались,
Чом ви змалку не висохли, Й чужі не приймають,
Слізьми не злилися? Старці навіть цураються...
То покритка попід тинню А панич не знає,

¹⁾ докінчити б думку так: таке гарне, що тільки тішитись та радуватися — а душа поета сумна.

²⁾ значить — а на землі, що її кидає поет, усе це є: власть (царська, панська), кари, людський сміх і плач...

³⁾ Як порівняти ті нещастя, що їх терплять бідні, закріпощені люде з тим чудовим абразом української природи — то вийде дуже великий, як кажуть учені, контраст, себто, різька різниці між одним і другим. Шевченко часто на те вказував, пор. «І виріс я на чужині», стор. 292, «Як би ви знали паничі», стор. 347.

⁴⁾ гл. стор. 114, пом. 3.

⁵⁾ докінчити думку можна так: бо його, бач, трохи бояться

З двадцятою¹⁾, недолюдок,
Душі пропиває.»

Чи Бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та поміга, —
Як і оті гори
Предковічні, що політи
Кровію людською²⁾! . . .

Лети ж, моя думо, моя люта муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети,
Та по всьому небу орду розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову ригá змії,
Трупом землю криє³⁾.
А без тебе я денебудь

Серце заховаю, —
Та тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір'я покидати

У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати⁴⁾ . . .

¹⁾ розуміється: дівчиною, такою, як ось та, про яку згадував що-тільки Шевченко (покритка); пропиває душі — прогайновує маєток (душі кріпаків, продаючи їх), бенкетуючи.

²⁾ Іншими словами — та поміга (підпоміга) з нього людям така, як от із тих предковічних надніпровських гір, що політи кровію людською, що бачать усе, що діялось і діється (пор. «Тарасова ніч», стор. 21, подібна думка: Мовчать гори . . .).

³⁾ Дума Шевченка цілу орду лих занесе перед Бога, розпустить по цілому небі — та небо за них спустить таку кару, як колись на Содому й Гомор'ю. Образ цієї карі — прямо з Біблії взятий. Через те й Шевченко й каже: нехай знов рига змії, як колись у Содомі. Всі ці слова від: «Нехай чорніє» . . . аж до «Трупом землю криє» висказані так, що не знати, хто це зробить (неособово), і це дуже гарно, бо ще більше вражіння виходить від того, яка кара спаде на землю, а власне на тих, що на землі таке лихо коять, на катів.

⁴⁾ Як прикласти до України, то вийде так: тяжко кидати рідний край, як він не має ніякої оборони (стріхи над собою), а ще гірше дивитися на його страждання та біду.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,
Туман, туман та пустота¹⁾ . . .
Людей не чуть, — не знать і сміду
Людської страшний²⁾ ноги . . .

— «І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не приїду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.
А поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Неполита слізьми, кров'ю,
То я одпочину,
Одпочину . . .»

Аж слухаю:
Загули кайдани
Під землею. Подивлюся . . .
О, люде поганій!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!
За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?

Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу³⁾ —
Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокутую?
Коли дїжду краю?
Не бачу й не знаю.

Заворушилася пустиня . . .
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не судá ідуть просити;
Ні, то люде, живі люде,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому⁴⁾ . . . То каторжні!
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добачає⁵⁾!
Он-де злодій штемпований⁶⁾
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче, —
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче⁷⁾.

¹⁾ Сибір

²⁾ Воно не дурно поет так і каже, бо де чоловік ступав ногою, там родилося зараз нещастя — він приносив зі собою всі людські погані звички, свої ніби то закони, що і приносили нещастя, пор. «ховалась од людей пустиня», в вірші «Козачковському», стор. 254.

³⁾ Галка — чорна, через те й думи поета — чорні (понурії діти — каже він у «Невольнику», стор. 142).

⁴⁾ Майже всі копальні золота на Сибірі, в яких працювали заслані на тяжкі роботи злочинці (каторжани), вважалися й такі були приватною власністю московських царів; через те й Шевченко пише: щоб пельку (горло) залити неситому (цареві).

⁵⁾ Тут знову насмішлива замітка на Бога — а все за те, що, на думку Шевченка, він не стоїть на сторожі правди на землі.

⁶⁾ Штемп — німецьке слово, означає стілько, що наше значок, тавро; штемпували злочинців (усюди, не тільки в Росії), щоб легше було зловити, якби котрий утік.

⁷⁾ Це все т. зв. карні (уголовні) злочинці.

А між ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штепом увінчаний¹⁾.

В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне...
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне²⁾.

А де ж твої думи, рожеві квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, на віки в серці поховав?
Ой, не ховай, брате³⁾! Розсип їх розкідай!
Зійдуть, і ростимуть, і вийдуть з них люде.

Чи ще митарство⁴⁾, чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

III.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюсь: хати понад шляхами —
То гірود із стома церквами,
А в гірودی, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обути
І кайданами окуті,
Муштруються.

У долині, мов у ямі,
На багнищі гірود мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю, —
То гірود без краю.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський⁵⁾!
Церкви та палати,
Та пани пузаті⁶⁾,

Далі гляну:

¹⁾ А це політичний злочинець — борець за правду й волю, царь волі, царь на цілий світ. «В кінці XVIII . ст. карався на Сибірі, між иньчими, Радіщев, відомий автор «Путешествія в Москву» та ще й поверх сотка декабристів (докладніше гл. про декабристів «Великий Лях», стор. 163, пом.1). А майже рівночасно з Кирило-Методіївцями (гл. стор. XV) потерпів кару й гурток Петрашевського, до якого належав найглибший повістярь цілого світа, моск. письменник М. Достоевський.

²⁾ Як такий борець раз додумався до того, що те, що він робить — добре, то ніколи вже цього не відцурасться.

³⁾ Політичного засланця зве Шевченко братом через те, що він таки доводиться йому братом, хоч не по крові, то думками.

⁴⁾ Митарство — докладніше пояснення гл. «Великий Лях», стор. 161, пом.4; тут просто мандрівка з муками. Це місце так треба розуміти: Чи ще мені далі ходити по Сибіру та мучитись, дивлячись на муки других? Доволі цієї мандрівки — а то холод, мороз може збудити мій розум (не треба забувати, що це сон), і я наговорити можу багацько такого, що не сон мені каже, а розум.

⁵⁾ Як будували Петербург, — бо про нього тут мова — то й дивилися, щоб він як найбільше скидався на якийсь європейський, хоч би німецький гірود. Тому й він одрізняється від суто московських міст, от хоч би Москви, своїми будівлями. От тому то Шевченко ніби-то його не пізнає.

⁶⁾ Як де не розуміють цього слова, то воно означає стілько, що череватий, із великим черевом (пузо = череву).

І ні однісінької хати¹⁾!
Смеркалося. Огонь — огнем
Кругом запалало²⁾,
Аж злякався... — «Ура! Ура!
Ура!» закричали.

— „Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Що орете³⁾?»

— «Екай хахол!
Не знаєт параду!
У нас парад. Сам⁴⁾ ізволіт
Сводня гуляті.»

— „Та де ж вона, тая цяця⁵⁾?»

— «Вот — відішь палаты?»

Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З цинковими гудзиками⁶⁾:
— «Де ти здесь узялся?»⁷⁾
— „З України”.

— «Да как же ти
Й говорить не смєши
По здвинему?» —

— „Ба ні”, кажу,
„Говорить я вмію,
Та не хочу.”

— «Екой чудак!

Я все входи знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец⁸⁾ попитаюсь⁹⁾
Вести тебе. Только, знаєш,
Ми, брат, просвіщенни, —
Не поскупісь полтінкою¹⁰⁾!»

— „Цур тобі, мерзений
Каламарю¹¹⁾!”

І зробився

Я знову незримий,
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!
Так от-де рай! Уже на-що¹²⁾
Золотом облити
Блюдолизи¹³⁾! Аж ось і сам¹⁴⁾,
Високий, сердитий,
Виступав. Обік його
Жіночка небога,
Мов опеньок засушений,

¹⁾ Звичайно, сільської хати, так як народ усе каже: то хата, а це дім, це чоловік (селянин), а це пан (Москаль, Лях), а то Жид.

²⁾ засвітили ліхтарні на вулицях, і багато їх, тих ліхтарень

³⁾ Московське слово «орать» — означає по нашому: гукати, кричати (дуже), репетувати.

⁴⁾ Сам — це царь.

⁵⁾ Цяця — в насмішливому розумінні: дуже важна особа (а так звичайно цяця — це забавка).

⁶⁾ Якийсь урядовець у мундірі з блискучими гудзиками з цинку (металь такий).

⁷⁾ Оцей землячок поганенько й балакає по-московському; Шевченко вмисне списав його слова такою мішаниною, бо хоч як би й намагався Українець говорити по-московському, щоб його не пізнали, то все-таки буде пізначно, що він не Москаль.

⁸⁾ у царську палату, у царський двір.

⁹⁾ постараюсь (моск.).

¹⁰⁾ Полтінка — полтинник, 50 копійок; тут попросту — гріш.

¹¹⁾ Каламарь — означає людину, що в каламарі, в чорнилі так і кисне, по вченому звється такий чоловік — бюрократ (поза своїм урядом світа божого не бачить, не знає).

¹²⁾ На-що — через край, занадто.

¹³⁾ Моск. слово блюдолиз — той, що вилизує чужі тарілки (блюдо = тарілка).

¹⁴⁾ За цей уступ найгірш розлютився царь Микола, і за нього попалася така кара Шевченкові. На опеньки кажуть у Західній Україні: підпеньки.

Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо, сердешне¹⁾,
Хита головою.

— „Так оце-то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам²⁾!
От-то дурний! А ще й битий!
На квіток³⁾ повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти ім віри!»

За богами⁴⁾ — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять,
Або дулю дати
Благоволять⁵⁾ — хоч маленьку,
Хоч пів-дулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі у-ряд поставали,
Ніби без'язики,
А-ні телень!... Царь цвенькає⁶⁾,
А диво-цариця,

Мов та чапля між птахами
Скаче, бадьориться⁷⁾.

Довгенько вдвох пошожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
(Здалека не чути) —
Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях⁸⁾,
Та об муштрах ще новіщих;
А потім цариця
Сіла мовчати на дзиґлику.
Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза⁹⁾
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити,
Та верещать, та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!»

¹⁾ То як кажемо про когось, нехтуючи його, легковажачи собі його, то вживаємо середнього роду (воно).

²⁾ Були ж такі поети, що жили з царської ласки, та за те у своїх віршах хвалили-розхвалювали й царя, і царицю, зрівнюючи їх нераз із богами. От і через те Шевченко їх і обзивав віршомазами та ще з тупими рилами.

³⁾ Ще й досі в нас кажуть, що можна купувати за гроші, або на-бір, але ж тоді треба давати квіток (розписку); тоді продавець і каже: я вам на квіток вірю. Можна так розуміти це місце: повірив Москалеві на слово.

⁴⁾ За царем і царицею — пор. вище «так оце ж то та богиня» та ще пригадати б собі, як царі себе все писали: божою милістю...

⁵⁾ будуть ласкаві, зволють зі своєї ласки.

⁶⁾ говорить чужою мовою: по-московськи, по-польськи, по-німецьки; тут — говорить щось таке, що не можна розібрати, що воно.

⁷⁾ Як би де не розбірали докладно цього слова, то воно значить стілько, що: додає собі відваги, бундючиться.

⁸⁾ Петлиця — це військові відзнаки на комірах; дзиґлик — стільчик.

⁹⁾ Гл. стор. 114, примітка 4.

IV.

Зареготався я, та й годі!
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По кутках стогнали
Та, стогнучи, за батюшку¹⁾
Господа благали.
Сміх і сльози!

От нішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся я:
Палати, палати
Понад тихою рікою²⁾,
А беріг обшитий
Увесь каменем.

Дивуюсь,
Мов несамовитий:
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво! Отут крові
Пролито людської
І без ножа³⁾!

По тім боці

Твердиня й дзвіниця⁴⁾,
Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивиться,
І дзиґарі⁵⁾ теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю⁶⁾ розбиває.
А на коні сидить бхляп⁷⁾,
У світі — не світі,
І без шапки; якимсь листом⁸⁾
Голова повита.
Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати.

Хто ж се такий?

От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
«Первому Вторая»
Таке диво поставила.
Тепер же я знаю:
Се той Первий, що розпинав⁹⁾
Нашу Україну,

¹⁾ за царя (царь-батюшка).

²⁾ понад Невою, над якою лежить Петербург; береги її вимощені камінням

³⁾ Там, де Петербург, були колись калюжі та багна; але ж царь Петро доконче хотів мати столицю близьче Європи (вибити вікно в Європу), то ні перед чим не жахався, щоб тільки там місто збудувати.

⁴⁾ Петропавлівська кріпость із церквою Петра й Павла — дзвіницю її з берега видно, як гостро, мов шило (швайка), стремить угору.

⁵⁾ годинники (слово дзиґар — ще й досі чується сям і там на Правобережжі, це слово польське).

⁶⁾ Такий той пам'ятник Петрові І. в Петербурзі, як Шевченко його описує: скеля, на скелі царь на коні й т. д.

⁷⁾ без сідла (прислівн.); у світі — не світі = щось таке чи свита, чи не свита на ньому.

⁸⁾ це лавровий вінець, його клали в старовину на голову переможцям.

⁹⁾ Первий — московський царь Петро І. або Великий (1682—1725); він так розпинав її: касував крок за кроком автономію (самоврядування) України і, нарешті, зовсім її знищив та настановив «Малоросійську Колегію» (1722.), утискав народ податками, козаків мучив тяжкими роботами, зруйнував Запорозьку Січ у 1709. р. і т. д. Шевченко обзивав його за те ріжними назвами: н. пр., «скажений» (Осії гл. XIV., стор. 404).

А Вторая доканала¹⁾
 Вдову-сиротину.
 Кати, кати, людоїди!
 Наїлись обоє,
 Накралися! А що взяли
 На той світ з собою?
 Тяжко, тяжко мені стало,
 Так, мов я читаю
 Історію України.
 Стою, заміраю.
 А тим часом тихо, тихо
 Та сумно співає
 Щось такеє невидиме:

«Із города, із Глухова²⁾
 Полки виступали
 З заступами на лінію³⁾».

¹⁾ Вторая — це московська цариця Катерина II. (1762—1796) — вона й довершила упадок України: скасувала раз на все автономію в р. 1764 (бо ж після Петра її відновлено), поділила край на губернії, завела кріпацтво, зруйнувала Січ удруге (1775. р.), повідбирала народові землю та пороздарувала своїм любимцям — словом: доканала. За те Шевченко й обізвав її в «Великому Льохові» «лютим ворогом України, голодною вовчицею», стор. 161.

²⁾ Глухів (у Чернігівщині) став столицею України після повстання Мазепи: туди казав її перенести царь Петро, щоб було ближче до Московщини, щоб можна ліпше наглядати за тим, що Українці роблять.

³⁾ Від 1700. р. українських козаків рік-річно висилали, на їх кошти, харчі, убрання, далеко на північ на тяжкі роботи: копати канали, засипувати болота під Петербург (його і збудовано заходами та роботою наших козаків у 1703. р.), ставити кріпости, при чому московські наставники знущалися над ними, як над рабами — били палицями по головах, вуха шпагами обтирали, харчі відбирали й т. д. Голі-босі верталися козаки на Україну, та й то не багато їх, бо добра половина гинула від поганого підсоння та знущань. За чотири роки (1721—1725), н. пр., згинуло на роботах (на Ладозькому каналі, на Волзі, на Кавказі) 25000 козаків. На заступ кажуть Подоляки — рискаль, Гуцули — городник.

⁴⁾ Тут розповідається про гетьмана Павла Полуботка (1722—1724), що був наказним (заступав гетьмана) гетьманом після Скоропадського. Це був дуже гарний гетьман, старався заводити порядки по судах на Україні, але ж це саме не подобалося цареві Петрові й його урядовцеві Велямінові, що правив «Малоросійською колегією», то й його викликали до Петербурга, а як він там упоминався за старими порядками на Україні та щоб вибрано гетьмана, то його загарештовано, посаджено в Петропавлівську кріпость, і він там умер, не дїждавшись й суду. Про Полуботка ходило по Україні багачько оповідань про те, що він гордо ставився до царя, що царь хотів перед смертю з ним погодитися, але Полуботок одкинув руку, що йому Петро простягав, та ще поклався на божий суд, що мав їх розсудити. Через те й Шевченко пише, що «Бог не розлучить нас з тобою»: як хто згадуватиме коли Петра, то все на думку спаде йому, що він ізробив із Полуботком.

⁵⁾ Гаспид — це гадюка, зміюка; як лаються гаспидом, то воно тоді означає те ж саме, що «чорт».

А мене послали
 У столицю з козаками
 Наказним гетьманом⁴⁾.
 О, Боже мій милосерний!
 О, царю поганій!
 Царю проклятий, неситий,
 Гаспиде⁵⁾ лукавий!
 Що ти зробив з козаками?
 Болота засипав
 Благородними кістками!
 Поставив столицю
 На їх трупах катованих
 І в темній темниці
 Мене, вольного гетьмана,
 Голодом замучив
 У кайданах! . . . Царю, царю!
 І Бог не розлучить

Нас з тобою: кайданами
 Скований зо мною
 На вік-віки. Тяжко мені
 Вітать над Невобю!
 України далекої,
 Може, вже немає . . .
 Полетів би, подивився,
 Так Бог не пускає.
 Може, Москва випалила¹⁾,
 І Дніпро спустила
 В синє море, розкопала
 Високі могили,
 Нашу славу²⁾? Боже милий!
 Зжалься, Боже милий!»

«Та й замовкло. Дивлюся я:
 Біла хмара криє
 Сіре небо; а в тій хмарі —
 Мов звірь в гаї висє.
 То не хмара, білі птахи

Хмарою спустились
 Над царем тим мусяньжовим³⁾,
 І заголосили:

«І ми сковані з тобою,
 Людоїде, змію!
 На страшному на судиці
 Ми Бога закريم
 Од очей твоїх неситих.
 Ти нас з України
 Загнав, голих і голодних,
 У сніг на чужину
 Та й порізав, а з шкур наших
 Собі багряницю⁴⁾
 Пошив жилами твердими,
 І заклав столицю
 В новій рясі. Подивися:
 Церкви та палати!
 Веселися, лютий кате,
 Проклятий, проклятий⁵⁾!»

V.

Розлетілись, розсипались.
 Сонечко вставало;
 А я стояв, дивувався
 Так, аж страшно стало.
 Уже вбогі ворухились,
 На труд поспішали,
 І москалі на розпуттях
 Уже муштрувались.
 Покрай улиць поспішали
 Заспані дівчата,
 Та не з дому, а до дому:
 Посилала мати
 На цілу ніч працювати,
 На хліб заробляти.

А я стою, похилившись,
 Думаю, гадаю:
 — „Як-то тяжко той насущний
 Люде заробляють!”

От і братія сипнула
 У сенат⁶⁾ писати
 Та підписувать, та драти
 І з батька і з брата.
 А між ними і землячки
 Де-де проглядають;
 По-московськи так і чешуть,
 Сміються та лають
 Батьків своїх, що змалечку

¹⁾ розуміється: Україну.

²⁾ Про могили, гл. «Гайдам.», стор. 41, «Розрита могила», стор. 107, пом. 3, «Великий Лях», стор. 166, «Суботів», стор. 172.

³⁾ Мусяньж або, як кажуть Галичани, мосяж — це бронза, польс. mosiądz.

⁴⁾ царська пурпурова парадна одежа.

⁵⁾ Оце ті ж самі козаки, що погинули, будуючи Петербург. А як ширше розуміти той уступ, то він означає стільки, що аж через Україну й за допомогою України стала Москва могутня. І що тепер у Петербурзі «церкви й палати» — то це все завдяки рукам наших прадідів-мучеників, козаків.

⁶⁾ Сенат — найвища урядова московська установа.

Цвенькати не навчили
 По-німецьки¹⁾, а то тепер
 І кисни в чорнилі²⁾...
 П'явки, п'явки! Може, батько
 Останню корову
 Жидам продав, поки вивчив
 Московської мови!...
 Україно, Україно!
 Оце твої діти,
 Твої квіти молодії,
 Чорнилом політи,
 Московською блекотію,
 В німецьких петлицях³⁾
 Замучені. Плач, Україно,
 Бездітна⁴⁾ вдовице!

Піти лишень, подивіться
 До царя в палати:
 Що там робиться?

Прихожу —

Старшина пузата
 Стоїть рядом, сопе, хропе
 Та понадувалась,
 Як индики, і на двері
 Косо поглядала.
 Аж ось вони й одчинились —
 Неначе з берлога
 Ведмідь виліз. Ледве-ледве

Переносить ноги,
 Та одутий, аж посинів:
 Похмілля прокляте
 Його мучило. Як крикне
 На самих пузатих⁵⁾, —
 Всі пузаті до одного
 В землю провалились.
 Він випучив баньки з лоба, —
 І все затрусилось,
 Що осталося. Мов скажений,
 На менших гукає, —
 І ті в землю; він на дрібних, —
 І ті пропадають;
 Він до челяді сунеться, —
 І челядь пропала⁶⁾;
 До москалів, — москалики
 Тяжко застогнали,
 Пішли в землю!

Диво дивне

Сталося на світі!
 Дивлюся я, що дальш буде,
 Що буде робити
 Мій ведмедик⁷⁾? Стоїть собі,
 Голову понурив
 Сіромаха. Де ж ділася
 Ведмежа натура?
 Мов кошеня — такий чудний⁸⁾!...
 Я як засміявся!

¹⁾ Тут треба розуміти загалом: по-чужому, але ж так тільки балакати (цвенькати), без зрозуміння.

²⁾ Більш землячкам доводиться працювати, ніж родовитим Москалям, бо їм важче, не знають московської мови як слід.

³⁾ Блекота — це така ростина, що дурман наводить; тут вона значить загалом: дурійка; і таксамо не треба розуміти дослівно «петлиці», а треба розуміти під нею загалом усі німецькі вигадки, які Росія поперебрала, головню, в війську. Шевченко з них насміхався й думає, що вони й Росії пошкодили (гл. «Великий Льох», стор. 165: Да всьо Нсмцам продала).

⁴⁾ Через те бездітна, що діти не на її роботі, а на чужій, Москалям служать, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 2.

⁵⁾ московська форма, по нашому: найпузатіших, на тих, що з найбільшими черевами.

⁶⁾ прислуга, служба — в такому розумінню вживається це слово на Поділлі й загалом на Правобережжі та в Галичині, а не як подекуди на Полтавщині та на Гуцулах у значінні — жіноцтво.

⁷⁾ а то ж був зпочатку ведмідь.

⁸⁾ От тут то й виходить, що страшним може видаватися й бути царь тільки тоді, як є кому його піддержати, як стоять коло нього сторожем «блюдолизис» та обороняють його. А як він сам, то тільки як котятко слабій, таї чудній!

Він і почув, та як гікне!
 Я й перелякався,
 Та й прокинувся.
 Отаке-то
 Приснилося диво!
 Чудне якесь! Таке тільки

Сниться юродивим
 Та п'янницям.

Не здивуйте,

Брати мої милі,
 Я не своє розказував,
 А те, що приснилось¹⁾.

8. VII. 1844.
 Петербург.

ХУСТИНА.

У неділю не гуляла —
 Та на шовки заробляла,
 Та хустину вишивала,
 Вишиваючи, співала:

Чи не ревуть круторогі?²⁾
 Чи не йде чумак з дороги?

Іде чумак зза Лиману
 З чужим добром, безталанний,
 Чужі воли поганяє,
 Поганяючи, співає:

«Хустиночко мерезжана,
 Вишивана!
 Вигантую²⁾, подарую,
 А він мене поцілує...

Хустино моя
 Мальована³⁾!
 А я кошу розплітаю,
 З дружиною⁴⁾ похожю...
 Доленько моя,
 Матінко моя!

Здивуються вранці люде,
 Що в сироти хустка буде
 Мерезжана,
 Мальована.»

Отак вона вишивала,
 У віконце поглядала:

«Доле моя, доле!
 Чом ти не такая,
 Як доля чужая?
 Чи я п'ю-гуляю?
 Чи сили не маю?
 Чи до тебе доріженьки
 У степу не знаю?
 Чи до тебе свої дари
 Я не посилаю?
 Є у мене дари —
 Очі мої карі;
 Молодую мою силу
 Багаті купили;
 Може, й дівчину без мене
 З иншим заручили...»

¹⁾ Інакше тоді сказати було не можна, а тільки так, що ніби-то приснилося поетові (юродивий, гл. стор. 108, пом. 5). Тай так, і за таку форму довелось поетові, за сон — покутувати довголітньою неволею, і найважніше: царською забороною писати й малювати.

²⁾ Це слово вже чомусь забувається й, замість нього, починають із-московська балакати: вишивати гладдю.

³⁾ різними vzорами та різноколіровими нитками повишивана, наче мальована.

⁴⁾ з чоловіком, бо в нас не тільки жінка чоловікові дружина, але й чоловік — жінці (приятелі вони собі); то вона собі в'являє, як вони поберуться, й вона ходитиме з чоловіком.

⁵⁾ воли (то таксамо, як сказати — вороний, усі знають, що це кінь); чумаки (люде, що привозили на Україну з Криму сіль) їздили волами — для безпеки вибіралось їх у дорогу багато (це звалась чумацька валка).

•
•
•
•
•

Та ніхто не докучає
І не розважає;
Чого болить, і де болить? —
Ніхто не питає.

Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай!) Легше плакати,
Як ніхто не бачить.

4. X. 1845.
Миргород.

«ЄРЕТИК» або «ІВАН ГУС.»

Головна постать цієї поеми — чех Іван (Ян) Гус (1369—1415), що був професором, а потім і ректором університету в Празі. Він постав проти різних надуживань церковної влади, а зокрема проти продажу т. зв. індульгенцій, тобто посвідок про відпущення гріхів. Духовенство викляло Гуса, як еретика й бунтівника. Його справу поставлено на розгляд церковного собору в Констанці над Боденським озером (у південній Німеччині) 1414 року. Гус сміливо поїхав до Констанци, щоб там обронити своїх поглядів, але його замкнули до тюрми й, коли він не згодився відмовитися від своїх писань, його спалили на огнищі під Констанцею влітку 1414. Іван Гус, що в своїй науці багато в чому наслідував англійського церковного реформатора Івана Віклефа (1330—1384), став предтечею загального реформаційного руху в середній Європі, головно в Чехії й в Німеччині. (За Д. Дорошенком).

ПОСЛАНІЄ СЛАВНОМУ Н. І. ШАФАРІКОВІ¹⁾.

Завалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди злі, нагрілися,
Та її полягли спати,
І забули теплий попіл
По полю розвіять.
Лежить попіл на розпутті.
А в попелі тліє

Огню іскра великого,
Тліє, не вгасає,
Підпалу жде, як той месник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тихо дотлівала
На розпутті широкому,
Та її гаснути стала.

¹⁾ Павло Шафаржік (по-чеськи) або (по-словацьки) Шафарік (1795—1861) був зроду Словак (як і його великий земляк Коляр — гл. «Посланиє», стор. 191), але перейшов до Чехії, й ціле своє життя працював над відродженням не тільки одних Чехословаків, але й цілої Слав'янщини. Він писав багато книжок, та найславніший його твір — це «Слав'янська Старовина» (Slovanské starožitnosti, 1836), які в 1842. р. видав по-московськи в Москві Українець О. Бодяньський (ст. XX). Шевченко, певне, бачив цю книжку, а, може, й читав.

Отак Німота запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю Слав'ян роз'єднинила,
І нишком-тихо упустила
Усобищ¹⁾ лютюю змію.

Полилися ріки крові,
Пожар погасили,
А Німчики пожарище
Й сиріт поділили²⁾.
Виростали у кайданах
Слав'янські діти
І забули, невольники,
Що вони на світі.
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась.

Прозрів-еси

В попелі, глибоко,
Огонь добрий, смілим серцем,

Смілим орлім³⁾ оком;
І засвітив, любомудре⁴⁾,
Світоч⁵⁾ правди, волі;
І Слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного⁶⁾, —
Перелічив трупи,
А не Слав'ян, — і став-еси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому —
Іезекіілем⁷⁾.
І, о диво! Трупи встали
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слав'янські ріки⁸⁾.

Слава тобі, любомудре,
Чеху-Слав'янине,

¹⁾ Усобище або усобиця — розладдя, роздор.

²⁾ Як із цього видно — тут Шевченко явно балакає про слав'янську спільноту, про те, що Слав'яни колись укупі жили, та що їх поділили (порізлили) між собою чужі — Німці. Це вже відгук того, що пізніше появилася у програмі «Кирило-Методіївського братства» стор. XV (Слав'яни, справді, колись жили далеко на захід, аж над Лабою, й досі там стрічаються слав'янські назви: Верби, Снега, Ліхов, Калене — але ж Німці їх або звідтіля повипирали, або Слав'яни понімечились; їх зовуть і досі Вендами [Венди = Слав'яни], хоч по-німецькому вони балакають. А островами й досі живуть Слав'яни в Німеччині).

³⁾ орлиним, орличим; легко замітити, що тут Шевченко виживає церковно-слав'янських слів, щоб трохи по-пророчому балакати, як у письмі святому написано; прозрів-еси = ти прозрів, ти побачив крізь попіл

⁴⁾ Церковно-слав'янське слово на філософа, людину, що любить мудрість і правди дошукється; цим любомудром є Шафаржік.

⁵⁾ Світоч або світлич — це те, на що кажуть ізімечька: факел.

⁶⁾ Шафаржік видав карту слав'янських народів — як додаток до твору «Slovanský Narodopis (1842) —, на якій поодмічувані всі слав'янські племена, всі до-одного та ще й подрібно. Ось східнослав'янські народи на ній такі: Москалі, Українці, Білоруси, Новгородці... Цю карту переклав теж на московську мову О. Бодяньський, і Шевченко її мав на думці, кажучи це.

⁷⁾ так, як пророк Іезекііл; образ узятий із Біблії, кн. Іезекіїла, гл. 37, що починається словами: І бисть на мні рука Господня, і ізведе мя в Дусі Господні, і постави мя середі поля, се же б'яше полно костей человеческих... І рече ко мні: сине чоловічъ, пророчи на кости сія, і речени їм: кости сухія, слышите слово Господне й т. д.

⁸⁾ На початку XIX. ст., під впливом французької революції й наполеонських воєн, Слав'яни почали боротися: хто з Німцями (Чехи, Словінці), хто з Мадирами (Словаки, Хорвати), хто з Турками (Сербі, Болгари), й потім витворилася

Що не дав ти потонути
 В німецькій пучині¹⁾
 Нашій правді! Твоє море
 Слав'янське, нове,
 Затого²⁾ вже буде повне,
 І попливе човен
 З широкими вітрилами
 І з добрим кормилом³⁾,
 Попливе на вільнім морі,
 На широких хвилях.

Слава ж тобі, Шафарику,
 Во віки і віки,
 Що звів-еси в одно море
 Слав'янські ріки.

Привітай же в своїй славі
 І мою убогу
 Лепту — думу немудрую
 Про Чеха святого,
 Великого мученика,
 Про славного Гуса!
 Прийми, отче! А я нишком
 Богу помолюся,
 Щоб усі Слав'яни стали
 Добрими братами
 І синами сонця правди,
 І еретиками
 Отакими, як Констанцький
 Еретик⁴⁾ великий —
 Мир мирові подарують⁵⁾
 І славу во віки!

22. XI. 1845.

I.

Камінь, егоже небрегоша
 зидущий, сей бисть во главу
 угла: от Господа бисть сей
 і єсть дивен в оцесіх наших.

Камінь, котрий відки-
 нули будівничі, він вугло-
 вим каменем стався; то Го-
 сподь його дав, і дивний він
 ув очах наших.

Псалом СХVІІ, ст. 22, 23.

„Кругом неправда і неволя,
 Народ замучений мовчить,

А на апостольським престолі
 Чернець годований сидить⁶⁾,

така думка, що як би всі Слав'яни взяли за руки та жили разом, то їх ніхто не переміг би (слав'янофільство — ніби то прихильність Слав'ян до Слав'ян). Ці думки перенеслися й до Росії, й на Україну. Тільки ж як у нас витворився погляд, щоб кожний слав'янський народ, живучи разом із иньчими, мав би мати собі волю (федерація), то в Москалів слав'янофіли казали, що всі «Слав'яни повинні злитися в руському (московському) морі» (Пушкін, н. пр.).

¹⁾ церковне слово — по нашому: у бездонній глибині.

²⁾ ось-ось, уже незабаром — ось-ось Слав'яни зйдуться всі до купи й заживуть вільним широким життям — під добрим проводом; це теж уже сподівання Кирило-Методіївця, стор. XV.

³⁾ Кормило — моск. слово, по нашому: стерно, керма; слово «вітрила» вже забувається, замість цього слова кажуть — парус.

⁴⁾ Еретик — грецьке слово, означає стільки, що недовірок, що голосить иньчі правди, ніж ті, що їх церква голосить; Констанцький — бо в Констанці Гуса проголосили еретиком (1415. р.); лепта, гл. стор. 130, пом. 7.

⁵⁾ А як такі Слав'яни будуть, як Гус (проповідуватимуть волю і правду), то принесуть цілому світові (мирові) спокій (мир) і славу.

⁶⁾ на престолі апостола Петра, на папським; у Римі сидів тоді розпусний і грошелолюбний Іван ХХІІІ., що за гроші, справді, давав розрешення від гріхів (у найми оддавав рай); крім нього, в Авініоні був Бенедикт ХІІІ., а в Пізі Григорій ХІІ. (гл. ввід до «Гуса»).

Людською кровію торгує
 І рай у найми оддає.
 О, Боже! Суд Твій правий всує¹⁾,
 І всує царствіє Твоє!
 Розбійники, людоїди
 Правду побороли,
 Осміяли Твою славу
 І силу і волю!
 Люде стогнуть у кайданах,
 Немає з ким взятись²⁾,
 Розкуватись, одностайне,
 Односердне стати
 За євангеліє правди,
 За темні люде.
 Нема кому! Боже, Боже!
 Чи то ж і не буде?
 Чи настане великий час
 Небесної кари?
 Чи розломим три корони
 На гордій тіярі³⁾?

Розломимо! . . . Благослови
 Не на месть і муки,
 Благослови мої, Боже,
 Нетвердіі руки
 І слово тихе⁴⁾! О, Боже!
 Чи вони ж почують? . . .”

Отак
 У келії⁵⁾ своїй правдивий
 Іван Гус думав розкувати
 Народ замучений, і диво,
 Святес диво показати
 Очам незрячим.
 — „Поборюсь!
 За мене⁶⁾ Бог! Да
 совершиться⁷⁾! . . .”

І в Вифлєемськую каплицю⁸⁾
 Пішов молитись вірний Гус.

II.

ПАПСЬКА БУЛЛА⁹⁾.

«Во ім'я Господа Христа,
 За нас розп'ятого на дереві,
 І всіх апостолів святих,
 Петра і Пāvла особливо,
 Ми розрїшаємо гріхи

¹⁾ церковне слово, по нашому: надаремне, — тут теж багацько церковно-слав'янських слів і форм, бо ж це молитва.

²⁾ немає з ким узятись, щоб скинути зі себе кайдани, щоб стати за правду . . .

³⁾ Тіяра — це папська митра, вона так зроблена, що в ній немов покладено одну поверх другої три корони. Виходить, що ніби то Гус хотів папу цілком знищити, викинути з церкви — та це так не було: він хотів тільки зловживання папів усунути.

⁴⁾ Гус не проповідує тут (отже й Шевченко) помсти та катувань на ворогах, а тільки боротьбу проти зла голосить.

⁵⁾ Шевченко помиляється — Гус черцем не був, а був світським богословом, попом — хіба що під келією розумів поет кімнатку, де він жив; правдивий Гус — бо правду любив.

⁶⁾ як за мене (за Гуса), то й за правду, і так по деяких виданнях «Кобзаря» й найдете: за правду.

⁷⁾ Нехай так і станеться (церк.).

⁸⁾ Так називалася каплиця, де Гус одправляв молитви й казав казання людям народньою (чеською) мовою.

⁹⁾ Булла — назва папських посланій, чи грамот.

Святою буллою цією
 Рабині Божій — отій самій,
 Що водили по улицах
 В Празі¹⁾ позавчора;
 Отій самій, що хилилась
 По шинках, по станах²⁾,
 По чернечих переходах³⁾,
 По келіях п'яна;
 Ота сама заробила
 Та буллу купила:
 Тепер свята⁴⁾! . . .»

— „Боже, Боже,

Великая сило!

Великая славо! Зглянься на людей!
 Одпочинь од кари у святому раї⁵⁾!
 За що пропадають, за що Ти караєш
 Своїх і покірних і добрих дітей⁶⁾?

За щò закрив їх добрі очі
 І вільний розум окував
 Кайданами лихої ночі?!
 Прозріте, люде — день настав!
 Проснітьсє, Чехи, змійте луду,
 Розправте руки, — будьте люде,
 А не посмішище ченцям!
 Розбійники, кати в тіярах,
 Все потошили, все взяли,

Мов у Московії Татари⁷⁾,
 І нам сліпим передали
 Свої догмати⁸⁾. Кров, пожа́ри,
 Всі зла на світі, війни, чвари,
 Пекельних мук безкраїй ряд,
 І повен Рим байстрят⁹⁾ —
 От їх догмати і їх слава!
 Та явна слава! . . . А тепер
 Святим положено конклавом¹⁰⁾:

¹⁾ Прага — столиця Чехії.

²⁾ Стан — місце, де хтось стає, спляється, військовий табор (жінка, що зніхувалася з проїзжими, чи вояками).

³⁾ куди черці переходять.

⁴⁾ Це все зміст тої буллі, яку читає Гус.

⁵⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі», стор. 183: «Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений?»

⁶⁾ тим караєш, що закрив їх добрі очі й т. д.; це та сама «братія» зі «Сну», що мовчить собі, стор. 115, пом. 5; луда, гл. стор. 193, пом. 7.

⁷⁾ У Московії, справді, довго панували Татари й дуже її обдерли (подібна думка в «Великому Льоху», стор. 165, пом. 13).

⁸⁾ Догмат, чи догма — це церковна правда; ось є, н. пр., у католицькій церкві догма, що Дух Святий походить од Отця й Сина, а в православної, що тільки від Отця, а ще є в католиків догмат, що папа римський у справах віри непогрішимий, непомильний, що Мати Божя непорочно зачата й т. д.

⁹⁾ Рим — тепер столиця Італії й осідок папи — колись столиця римської держави; байстрята — розуміється, від ченців і від попів; а не треба забувати, що католицьким попам женитися не можна, і з жінками сходиться — вважається великим гріхом і дуже неморальним учинком.

¹⁰⁾ Конклав — латинське слово (conclave) — це збори найстарших після папи духовних людей, що звуться кардиналами; конклав збирається звичайно тоді, як папу вибірають.

Хто без святої булли вмер, —
 У пекло просто! Хто ж заплатить
 За буллу вдвоє, — рїж хоч брата,
 Окроме папи і ченця,
 І в рай іди кінець-кінцям¹⁾!
 У злодія вже злодій краде,
 Та ще й у церкві. Гади, гади!
 Чи напилися ви, чи ні
 Людської крови?! — Не мені,
 Великий Господи, простому,
 Судить великі діла

Твоєї волі²⁾: люті зла
 Не дієш без вини нікому!

І плакав Гус, молитву дія³⁾,
 І гірко плакав; люд мовчав
 І дивувався: що він діє?
 На кого руки підніма?
 — „Дивіться, люде! Ось де булла,
 Що я читав!“ — І показав,
 Перед народом.

Всі здригнули:

Іван Гус буллу розірвав⁴⁾!

III.

Із Вифлємської капиці
 Аж до всевітньої столиці⁵⁾
 Луна, гогочучи, неслась⁶⁾;
 Ченці ховаються; мов кара,
 Луна в конклаві оддалась, —
 І похилилася тіяра⁷⁾:
 Шепочеться Авіньона
 З римськими ченцями;
 Шепочуться антипапи⁸⁾,
 Аж трясуться стани
 Од шопоту. Кардинали⁹⁾,
 Як гадюки, в'ються
 Круг тіяри, та нищечком,

Мов коти, гризуться
 За мишеня. Та й як таки?
 Однієї шкуру
 Така сила! А м'ясива¹⁰⁾!
 Аж здригнули мури,
 Як зачули, що у Празі
 Загелкали гуси¹¹⁾
 Та з орлами летить биться . . .

Конклав схаменувся,
 Зібрав раду. Положили:
 Одностаїне стати
 Проти Гуса, і в Констанцу

¹⁾ Цей образок подає Шевченко як зразок великого зіснуття, що панувало між попівством; пор. подібну думку в «Кавказі»: у нас дери й т. д., стор. 185.

²⁾ Порівняй подібне місце в «Кавказі» — стор. 183: «Не нам діла твої судить».

³⁾ стара форма = діючи, як: стоя = стоячи, мога = можучи.

⁴⁾ Дійсно, воно було так, що Гус сам буллі не роздер, а спалили її його прихильники.

⁵⁾ до Риму, значить: у чийх руках був Рим, той і вважався в середніх віках володарем цілого світа.

⁶⁾ про те, що Гус ізробив із буллою, і що взагалі робить; луна — відгомін, ехо; гогоче, н. пр. — грім; луна оддасться — відбивається.

⁷⁾ неначе б то захиталася на голові; не так сильно вже стояла.

⁸⁾ Як сказано вище, стор. 134, пом. 6, то тоді було аж трєс папів, а що один другого не визнавав, то один для другого був: антипапа (пор. Христос — Антихрист); римський казав, що авініонський — не папа, а антипапа, й авініонський те саме говорив про римського. Тільки ж проти Гуса всі, виходить, вступили. Авініон — місто в південній Франції; стан, гл. стор. 136, пом. 2.

⁹⁾ гл. 10. помітку на стор. 136.

¹⁰⁾ такі всі гладкі та годовані, пор. далі: «гладкі та червоні» (IV).

¹¹⁾ ніби прихильники Гуса, але ж безплі, як гуси супроти орлів (папи й його прибічників).

Всіх ворон¹⁾ скликати,
Та й стеретти, яко мога,
І зверху і здолу²⁾,
Щоб не втекла тая птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи, шляхи,
Мов сарана³⁾, вкрили
Барони, герцоги, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо, мов гадюки⁴⁾.
За герцогинями німота⁵⁾:
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту⁶⁾,
Мов гад у ірії⁷⁾, поспіша.

О, Чеху! Де твоя душа?
Дивись, щό сили повалило,
Мов Сарацина⁸⁾ воювать
Або великого Аттилу⁹⁾!

У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і В'ячеслава¹⁰⁾,
І той собор тисячеглавий¹¹⁾
У голос лають, — не хотять
Пускать в Констанц¹²⁾ Івана Гуса.
— „Жив Бог! Жива душа моя!
Брати, я смерти не боюся!
Я докажу отим зміям!
Я вирву їх несите жáло!...“

І Чехи Гуса провозжали,
Мов діти батька...

IV.

Збиралися кардинали
Гладкі та червоні,

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;

¹⁾ ченців і їх прихильників, усіх, що крякатимуть на Гуса.
²⁾ щоб ні вельможі (зверху), ні простий народ (здолу) його не оборонили (тут ніби клітка для птаха-гуски).
³⁾ То правда, що до Констанци зібралось тоді до 50000 людей; герцоги — по нашому: воєводи, дюки — французські воєводи або графи, псарі — начальники псарень, герольди — виступи, що сповіщали про щось важне на королівському дворі або проголошували королівські накази, трубадури — придворні кобзарі.
⁴⁾ Як дивитися на похід війська здалека, то так наче гадюка в'ється.
⁵⁾ всякі урядовці, що приписи сповняють, придворна служба (слово Німота в Шевченка вживається в різних значіннях).
⁶⁾ на влови (ловити, стріляти Гуса).
⁷⁾ В ірії, у країні вічного літа, збираються на зимівлю птиці — там гадові велика пожива.
⁸⁾ Сарацини — Араби; воювати Сарацинів збиралися, справді, з цілої Європи християни, щоб від них відвоювати Святу Землю (Палестину); ці походи звалися в історії «хрестові», бо учасники носили хрест на своїй одежі.
⁹⁾ Аттила — це був дуже жорстокий король дикого плем'я Гунів, що яких 400 літ після Різдва Христового найшли з Азії на Європу й заснували над Дунаєм, де тепер Угорщина, своє царство. Всі збиралися воювати Аттило але ж він усіх побивав (в історії його звуть божий бич).
¹⁰⁾ король чеський — а його брат Жиґимонт був німецьким цісарем; хоч В'ячеслав боронив Гуса, але ж народ домагався від нього ще чогось більшого.
¹¹⁾ Це констанцький собор (1414); його скликав цісарь Жиґимонт, щоб уже раз покінчити справу з трьома папами, й до цього собору відкликався Гус (гл. ввід).
¹²⁾ по-німецькому Констанца так і зветься — Кбнстанц.

Мов бугаї в загороду,
І прелатів¹⁾ лава.
І три папи²⁾, і баронство,
І вінчані глави³⁾ —
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Проти Христа. Свари, гомін,
То рече, то вие,
Як та орда у таборі,
Або Жиди в школі⁴⁾...

І — всім разом заціпило!...

Мов кедр серед поля
Ливанського⁵⁾ — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусилесь, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика.

— „Чого мене, —

Чи на прю⁶⁾ позвали?
Чи дивіться на кайдани?“

— «Мовчи, Чеше смілий...» —
Гадюкою зашпиїли,
Звірем заревіли.
— «Ти еретик! Ти еретик!
Ти сієш розколи,
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі?»
Не приїмаси!... Одно слово —
Ти Богом проклятий!
Ти еретик! Ти еретик!...» —
Ревіли прелати,
— «Ти усобник⁸⁾!... Одно слово —
Ти всіми проклятий!»...
Подивився Гус на папи,
Та й вийшов з палати!...
— „Побороли! Побороли!“ —
Мов обеленіли¹⁰⁾.
— «Автодафе! Автодафе¹¹⁾!...» —
Гуртом заревіли.

¹⁾ Прелати — вищі духовні особи католицької церкви, що мають право судити.
²⁾ Шевченко помиляється: в Констанці брав участь у соборі тільки один папа, а власне римський — Іван XXIII., інших не було.
³⁾ цісарі та королі — короновані голови.
⁴⁾ У нас і досі кажуть, як десь кричать, що нічого розібрати не можна: «жидівська школа» (пор. у Котляревського: «жидівська школа завелась»).
⁵⁾ Ливан — гори в Палестині, кедр — дерево.
⁶⁾ Прю — суперечка, пор. «на прю стати» в «Кавказі», стор. 183.
⁷⁾ Святійший отець — у католиків зветься папа римський (в уніятів і досі так кажуть); так як у Росії казали на синод «святійший» (це щось менше — ніж святій); святійша воля — воля папи.
⁸⁾ Усобник — той, що робить усобища, що «сіє розколи, усобища розвіває».
⁹⁾ Це тут дуже гарно сказано, як Гусові на соборі не дозволили боронити своїх наук, бо вже давніше їх осудили, а тільки робили йому закиди та жадали, щоб він відкликав усе, що вчив.
¹⁰⁾ Слово це зроблене з московської назви на блекоту: «белена» — мов дурійки наїлися, подуріли (з радощів, що побороли) прелати.
¹¹⁾ еспанське слово (auto-da-fé, з латинського: actus fidei = вчинок за віру) — смертна кара (звичайно вогнем), на яку засуджувано тих, що інакше думали або вірили, як було приписано (еретиків).

V.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони... — всі шлі
І, п'яні. Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав... Ідуть моляться
Ченці за Гуса¹⁾. За гори
Червоне сонце аж горить: —
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І поведи Гуса
На Голгофу²⁾ у кайданах...
І не стрепенувся
Перед огнем, став на йому
І молитву діє:
— „О, Господи милосердній!
Що я заподіяв
Отим людям, — Твоїм людям?
За що мене судять?
За що мене розпинають?
Люде! Добрі люде!
Молітеся, не повинні:
І з вами те буде!
Молітеся! Люті звірі
Прийшли в овніх³⁾ шкурах

І пазурі розпустили:
Ні гори, ні мури
Не сховають! Розіллється
Червоне море
Крови — крові з дітей ваших...
О, горе! О, горе!
Он-де вони, — в ясних ризах...
Іх люті очі...”

— «Пали, пали!»
— „Уже крові...”
— «Пали, пали!...»
— „Крові, крові хочуть!
Крові вашої!”...
І димом

Праведного вкрило.
— „Молітеся! Молітеся!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають...!”

Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали:
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіярі⁴⁾.

VI.

Прості люде⁵⁾.
Пішли ченці
Й Те Деум⁶⁾ співали;
Розійшлися по трапезах⁷⁾

Погає огонь; дунув вітер
І попіл розвіяв:
І бачили на тіярі
Червоного змія

¹⁾ Отут то (середньовічне) лицемірство: насамперед (задурно) на смерть засудять, а потім моляться (пор. подібне місце в «Кавказі»: щоб братню кров пролити просим, а потім в дар Тобі приносим з пожару крадений покрив, стор. 186).

²⁾ на місце муки, як Христа на Голгофу.

³⁾ Образ із Біблії — тому й «овні», себто, по нашому: овечі, баранячі шкури.

⁴⁾ та щоб не вкусив (смигдів) цісаря або папу.

⁵⁾ Це вже люде собі оповідали про чудо немов; червоний змії — це вогонь, який розгорівся століття пізніше задля папської господарки, що люде зза віри вели війни між собою (реформація).

⁶⁾ Te Deum laudamus — латинський молебень: Тебе Бога хвалім.

⁷⁾ Трапеза по монастирях — їдальня; трапезувати — їсти, але багато і смашно.

І трапезували —
І день, і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись Чехи. Взяли землі
Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу.

Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили... та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вилетить
Орел¹⁾ ізза хмарі,
Замість гуса — і розкляс
Високу тіяру.

Байдуже їм!
Розлетілись,
Мов ті ворони,
З кровавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулися у будинках,
І гадки не мають:
Бенкетують, та ніколи
Те Деум співають.
Все зробили...
Ностривайте, —
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою²⁾!

10. X. 1845.
С. Маріїнське³⁾

НЕВОЛЬНИК.

(СЛІПНИЙ)

Невольник — або як Шевченко озаголовив був ізпочатку поему: «Сліпний» — це поема історична. Поет кладе своє оповідання на часи, коли це була Гетьманщина (перед 1764. р.), й розтягає аж поза друге зруйнування Запорозької Січі Катериною (1775) та основици Кубанського Війська (1793). Що старий козак вислав свого прибраного сина на Січ — то в нас це так і бувало в історії, і всі краці військові люде, головою, старшини, набіралися військових знавців на Запорожжі. Таї походи на Туреччину, хоч не так уже й часто, бували на Запорожжі, доки воно було, і паші люде попадали Туркам у полон, і тікали з неволі, і муки приймали — все це так і було, хоч могло й не бути Степана, і хоч він міг і не бути курінним отаманом, і хоч у поемі багато помилок щодо років (на них ми в поясненнях укажемо). Таї вага цієї історичної поеми не в самому оповіданню про сліпого козака — а в тому, яке значіння мало для цілої України колись Запорожжя. Воно було для нас школою, де вчили, як жити, де кожний шукав своєї долі, з усяких печей хліб їсти вчився, дисципліни життєвої набірався — то й через те хоч і бували великі нещастя (оте, н. пр., що зі Степаном скоїлося), то людем краще жилося. А як ось не стало тої своєї школи на Україні, як стали нас на свій лад Москалі перучувати та свої порядки позаводили, то й життя иньче настало, таке життя, що „очі не бачать ні тихої хатиночки в забутому краю,

¹⁾ Можна думати, що Шевченко мав на гадці Лютра (1483—1546), який після Гуса так довго продовжував його діло (реформація), доки не «розклявав високої тіяри».

²⁾ пор. ввід до «Гуса», стор. 132; Жижка був із Троинова, але Гусити жили в Таборі.

³⁾ Саму поему Шевченко швидче написав, і аж потім додав до неї «Послання Шафарикові».

ні дівчини молоді й малої дитини немає щасливої — скрізь неправда, всі Господа лають» (пор. епілог до «Невольника»).

Так треба дивитися на «Невольника», і тим тільки пояснюється, чому Шевченко так широко розвів оповідання Степана про руйнування Січі та нові московські порядки на Україні (стор. 154), та чому старий козак так широко розводиться над значінням Запорожжя для наших людей, як школи (стор. 145).

ПОСВЯТА.

Думи мої молодії,
Понурії діти,
І ви мене покинули! . . .
Пустку натопити
Нема кому . . . Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітня,
Єдина думо
Пречистая! Ти вітаєш,
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія¹⁾;
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся. Дивлюся я —
Нічого не бачу.
Прокинуся — серце плаче,
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі, доленьки шукає, —

Минає
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже несе
Свою неклепану косу
Косарь непевний²⁾ . . . мовчки
скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає! . . .
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «я любила
Його на цім світі,
Й на тім світі любитиму» —
О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду вітати
Коло тебе, і за тебе
Господа благати! . . .

I.
Немає, немає,
Мов умерла! А той рветься
З усієї сили

¹⁾ Нума Помпілій — римський король; про нього розповідають, що він надавав римському народові закони — церковні і світські (за те й Шевченко накинувся на Нуму, що з законами він Римлянам і ярмо приніс, стор. 408), а ті закони нашіптувала йому Егерія, німфа (щось напів богиня, напів людина), з якою він день-у-день сходився. Такою німфою-опікункою, «досвітньою й вечірньою зорею» являється для поета та, який він посвячує «Невольника», а хто саме вона — важко сказати. Дехто здогадується, що — то княжна Репніна, тільки що Шевченко не наважувався цього написати.

²⁾ Як коса клепає, вигострена, то смерть без мук наступає — а тут Шевченко має на думці: смерть із муками; косарь (смерть) — непевний тому, що якийсь таємний, — то ж ми кажемо на ворожитів, що вони непевні, якісь не такі, як другі люди.

За долею . . . от-от догнав,
І — бебех в могилу!
А в иншого сіромахи
Ні хати, ні поля, —
Тільки торба; а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лас, проклинає
І за чвертку¹⁾ закладає, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тоді, як праведно жили²⁾
Старий козак і діток двох;
Ще за Гетьманщини старої³⁾,
Давно се діялось колись.

Так коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.

«І так, і сяк!»

Старий міркує, розмовляє:
«І треба б,» каже, «й трохи шкода!
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своє⁴⁾ пошукає,
Як я шукав колись . . . Ярино!
А де Степан?»

— „А он під тином,
Неначе вкопаний стоїть!”

За латані поли,
Та й збирає колосочки
На чужому⁵⁾ полі;
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая, —
Хоч і не шукайте!
Кого схоче, — сама найде,
У колиці найде.

«А я й не бачу! А ідїть
Лишень сюди, та йдїть обоє . . .
А ну-те діти, отакої!»

І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

«Як би мені лиха та лиха,
Як би мені свекрісонька тиха,
Як би мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив!»

Ой, гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті⁶⁾ музики, —
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!»

«Ой, гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І пїч затопив,
І вечерять наварив.»

¹⁾ за пів кварта (чверть літра).

²⁾ бо свого немає.

³⁾ Пор. те, що поет каже про сучасні собі часи, стор. 155, в «Епілогу».

⁴⁾ Гетьманщину скасували в 1764. р.; отже оповідання починається десь перед тим роком.

⁵⁾ долі.

⁶⁾ Троїсті музики — через те, що в нас сільська «орхестра» складається з трьох музик: один на скрипці грає, другий хоч на цимбалах, хоч на басі, третій на бубні бубнить.

— «А ну-те, діти, отакої!»
 І старий піднявся;
 Як ударить, як ушкварить,
 Аж у боки взявся!
*«Чи так, чи не так,
 Уродив постернак,
 А петрушку
 Криши в юшку —
 Буде смак, буде смак!»*
 Ой, так — таки так,
 Оженився козак,
 Кицу хату
 І кімнату,
 Та й потяг у байра́к.»

— «Ні, не та вже, підтонталась
 Стара моя сила;
 Утомився. А все це ви
 Так розворушили.
 О, бодай вас! Що-то літа!
 Ні вже, не до-ла́ду...
 Минулося! Іди лишень
 Полуднувать лагодь;
 Гуляючи, як той казав,
 Шматок хліба ззісти.
 Іди ж, доно! — А ти, сину,
 Послухаєш вісти.
 Сідай лишень!

Як убили
 Твого батька Йвана
 В Шляхеччині¹⁾, то ти ще був
 Маленьким, Степане,
 Ще й не лазив.» — „То я не син?!
 Я чужий вам, тату?!” —
 — «Та не чужий! Стривай лишень!

¹⁾ У Польщі, де шляхта панувала — пор. «Інтрадукцію» до Гайдамаків: «Вула колісь Шляхеччина» стор. 44.

²⁾ У таких роках, що в них у парубку прокидається мужчина (пор. як у нас декуди вакають на корів: корова літиться) — це так 20. рік життя; Ярина зріє — дозріває, доходить теж до таких літ — років яких вісімнадцять.

³⁾ щоб посватали.

⁴⁾ Одне слово — пізнати світ.

⁵⁾ Це такий був старий закон у наших прадідів: хто хоче знати бути хазяїном (вміти розказувати), порядкувати, мусить уміти бути наймитом (слухати) — і цього всього вчили на Січі, бо такі були на Січі життєві установи.

От умерла й мати,
 Таки твоя, а я й кажу
 Покійній Марині,
 Моїй жінці: «А що», — кажу, —
 «Возьмем за дитину —
 Тебе б то це...» — «Добре», —
 каже

Покойна Марина, —
 «Чому не взять?» — Взяли тебе
 Ми тай спарували
 З Яриночкою докуши...
 А тепер осталося
 Ось що робить: ти на літі²⁾,
 І Ярина зріє:
 Треба буде людеї шукать³⁾
 Та щонебудь діять.
 Як ти скажеш?»

— „Я не знаю...”

Бо я думав... теє...”
 — «Що Ярина сестра тобі?
 А воно — не теє,
 Воно просто: любітеся,
 Та й з Богом до шлюбу!
 А поки що, треба буде
 І на чужі люде
 Подивитись, як там живуть:
 Чи оріють,

Чи не на ораному сіють,
 І просто жнуть,
 І немолоченеє віють,
 Так як і мелють і їдять⁴⁾, —
 Все треба знать.
 Так от як, друже: треба в люде
 На рік, на два піти
 У наймити⁵⁾,
 Тоді й побачимо, що буде.

Бо хто не вміє заробить,
 То той не вмітиме й пожить.
 А ти як думаєш, небоже?...
 Не думай! Коли хочеш знать,
 Де лучче лихом торгувать¹⁾,
 Іди ти в Січ. Як Бог поможе,
 Там наїсеся всіх хлібів²⁾;
 Я їх чимало попоїв, —
 І досі нудно, як згадаю!
 Коли здобудеш — принесеш³⁾,
 А коли згубиш — поживеш
 Моє добро! Та хоч звичаю⁴⁾
 Козацького наберешся
 Та побачиш світа, —
 Не такого, як у бурсі⁵⁾,

А живі мисліте⁶⁾
 З товариством прочитаєш,
 Та по-молодечий
 Будеш Богу молитися,
 А не по-чернечий
 Харамаркать⁷⁾. Отак, сину!
 Помолившись Богу,
 Осідлаєм буланого⁸⁾,
 Та й гайда в дорогу!
 Ходім лишень полуднувать.
 Чи ти вже, Ярине,
 Змайструвала нам щонебудь?
 Отаке-то, сину!...»
 — „Уже, таточку!” — озвалась
 Із хати Ярина.

II.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
 І очі не бачать, не чуть голови,
 Неначе немає, ніби неживий, —
 Замість шматка хліба, за кухоль береться.
 Дивиться Ярина та нишком сміється:

¹⁾ зазнайомитися і з ним битися, його поборювати.

²⁾ Пор. народ. прислів'я: «не з одної печі хліб їв», себто, досвіду набрався: бувало добре, та й лихо бувало.

³⁾ коли здобудеш досвід — то ним житимеш (здається тобі), владиш собі так життя, як навчився, а ні — то житимеш так, як я розумію; не без того, щоб і Шевченко й так, багатства (матеріального добра), не розумів.

⁴⁾ поведінки; звичайний — це те, що змосковська кажуть: приличний, що поведінку знає, поводитьсь уміє.

⁵⁾ Тут Шевченко має на думці брацьку школу в Києві, в якій учили всяких наук, та найбільш церковних, з життям незв'язаних; учні (студенти звалися: спудеї) жили по бурсах — щось як у Росії «общекитія» були — волі їм не давали, то виходили студенти з брацької школи вченими (на той час), але ж життя не знали. То такий був звичай у старшини козацької: синів насамперед учили в Києві, у брацькій школі, а потім на Січ висилали звичаю козацького набіратись. Про бурсу гл. ще «Чернець» (нема брацької школи волі), стор. 248; із цієї цілої науки виходило б, що і Степан був у бурсі, бо на що тоді було старому про неї згадувати. Порівняй у «Тарасі Бульбі» Гоголя — таксамо: сини покінчили школу й на Січ пішли доучуватись — життя.

⁶⁾ Мисліте — буква М (пише мисліте — од похмілля хитається, як буква м: то сюди, то туди) живі мисліте — живої науки наберешся, життя пізнаєш (у бурсі, виходить, було мисліте мертве — і воно так і було).

⁷⁾ Харамаркати — читати собі під ніс, так, що ніхто не розбірає: тут ізнов іде порівняння: черців, що з бурси виходять і харамаркають, що з цього нікому нічого, і козаків-молодців, що по-молодечому, по-козацькому Богу моляться — на практиці кров свою за Рідний Край проливаючи.

⁸⁾ розуміється — коня.

— „Що се йому стало¹⁾? Ні їсти, ні пить,
Нічого не хоче! Чи не занедужав? —
Братіку Степане, що в тебе болить?» —
Ярина питає.

Старому байдуже,
Ніби-то й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба²⁾!» старий промовляє,
Ніби-то до себе. «А ну-мо вставать!
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спати,
Бо завтра рано треба встати
Та коня сідлать.»

— „Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися, подивися!
Хибá ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився,
Бог знає на кого,
Та й зо мною не говорить.
Утечу, їй Богу,
Та й сховаюсь у бур'яні...
Скажи бо, Степане:
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою³⁾...
Може, це з пристріту⁴⁾?»
— «Ні, Ярино, моє серце,
Мій рожевий квіте!...
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину
Тебе й батька, — на чужині
Денебудь загину;
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата!»

— „Схаменися!
Їй-Богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?»

О, Боже, мій світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре. О, Боже мій!
А йому й байдуже, —
Мов сміється⁵⁾. Степаночку!
Хибá ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?»
— «Ні, Ярино, я не кину,
Я тільки поїду
Недалеко. А на той рік⁶⁾
Я до вас приїду
З старостами, за тобою
Та за рушниками.
Чи подаєш?»

— „Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує...»
— «Не жартую, —
Їй-Богу, Ярино,
Не жартую!»

— „То це й, справді,
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степане!

¹⁾ зробилося.
²⁾ чи вийде що з того, що він висилає Степана на Січ, чи ні, але ж треба Степанові побувати на Січі.

³⁾ знахурка.

⁴⁾ Гл. «Черниця Мар'яна», стор. 94, пом. 1.

⁵⁾ насміхасться, глумить собі.

⁶⁾ ще кажуть: на рік, до року.

Хибá й, справді, не сестра я?»
— «Ні, моє кохання,
Моє серце!»

— „Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой-ой, сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Їй-Богу, заплачу...»

І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь сльози промовляла:
„Покине! покине!”
Як той явір над водою¹⁾,
Степан похилився;
Щирі сльози козацькїї
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться,
І знов заголосить.
Не зчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ²⁾ настав, а Ярині
Не спиться, ридас.
Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Й вона з відрами побігла,
Ніби за водою
До криниці.

А тим часом
Запорозьку зброю

Старий виніс із комори;
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє,
Та й заплакав: «Зброс моя,
Зброс золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти зброс,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлас
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
А Ярина дає зброю,
На порозі стобá³⁾;
Степан її надіває,
Та плачуть обое.
І шаблюка, мов гадюка⁴⁾,
Й ратище-дрючина⁵⁾,
Й самопал семип'яденний⁶⁾
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака⁷⁾.

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,

¹⁾ Пор. нар. пісню: «Стоїть явір над водою» — а далі: на козака пригодонька, козак замурився.

²⁾ світло, день — пор. досвіта (до — світла).

³⁾ себто: стоячи.

⁴⁾ загнута, як гадюка, що вигинається.

⁵⁾ або спис — великий дрюк, угорі загострений (коп'є).

⁶⁾ рушниця, на сім п'ядів — до 1½ метрів, 2 аршини.

⁷⁾ молодець, козак (юний = молодий).

В табор не ховатись¹⁾.
«Нехай тебе Бог заступить!»
Як за селом стали,
Сказав батько, — та всі троє
Разом заридали.

Степан гукнув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку!
Швидче повертайся!»
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.
Мовчала Ярина,
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;

III.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить:
Дочка нездужас Ярина,
Його єдина дитина
Покинуть хоче! З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі²⁾ літа,
Згадав, — та й заплакав
Багатий сивий сирота:
— «В Твоїх руках все на світі
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш, —
Така моя доля!» —
Старий вимовив, і нишком
Богу помолився,
Та й пішов собі зпід хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає

Із куряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою²⁾
Тільки-тільки мріє, —
Та й пропало.

Довго-довго

Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову машина
Із куряви. Не вірнула, —
Пропала. І знову
Заплакала Яриночка
Таї пішла додому.

Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть —
Ледве вийшла; усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.
У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса¹⁾
Тричі причащалась;
У Почаїві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Йї хоча приснилась.
Не приснилась!... Вернулася.

Знову забіліла
Зіма біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна божа.

Вийшла з хати

На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,

IV.

Уже третій і четвертий
І п'ятий минає —
Немалий рік²⁾, а Степана
Немас, немає!
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травою.

¹⁾ Манастирь у селі Межигіррі на північ від Києва, над Дніпром. Це був колишній козацький манастирь, туди йшли старі Запорозькі на старість перед смертю спасатися. Манастирь цей є й досі; тепер там фабрика порцеляни (фарфору), пор. стор. 431, пом. 4. Почаїв — на Волині, недалечко від Галичини, славиться чудовним образом Матері Божої.

²⁾ Як когось або чогось їдеться — то час проходить дуже важко, — через те й: немалий рік. Та як би добре полічити, то років тут вийде зо трицять, — а не п'ять. Степан розповідає про Кубань (1793), — а починається оповідання тоді, як іде була Гетьманщина (стор. 143), хай це буде в останньому році Гетьманщини (1764), — гетьманував тоді Кирило Розумовський (гл. стор. 154) — то так воно й вийде років зо трицять. Та для поетів таке докладне рахування неважне, бо й не в докладному рахуванні річ, а в тому, що поет думає сказати.

¹⁾ а просто йти на ворога, все це запорозька мораль — у додаток до наук на стор. 145.

²⁾ Мошка — дрібнесенька мушечка.

³⁾ щасливі (блаженні).

Дікдались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І, в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.

Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає...

ДУМА¹⁾.

«У неділю вранці-рано
Синє море грало:
Товариство²⁾ кошового³⁾
На раді прохало:
„Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер⁴⁾ погуляти,
Турка пошукати.”
Чайки й байдаки⁵⁾ спускали,
Гарматами рештували⁶⁾,
З Дніпрового гирла⁷⁾ широкого випливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали...
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає
І зично⁸⁾ гукає:
„Нехай вам, панове товариство, Бог допомагає!”
І в синій хвилі потопає,
Пропадає...

¹⁾ Думи, або як їх звичайно називають: кобзарські думи — це такий окремих твір, який виголошували, на бандурі пригравуючи, кобзарі. У них балакається про добрі та погані вчинки, як за добрі нагорода йде, а за злі кара (моралізаторські) — танайбільш у них співається про козаків, як вони в неволі мучились, як вони слави собі добували, тощо. Їх легко пізнати по тому, що рядки віршів у них нерівні, раз довші, раз коротчі. Укладали їх учені люде, а перебірали кобзарі й виголошували. Цю думу — склав сам Шевченко, але так гарно наслідував ті, що їх кобзарі співають, що не пізнати, чи вона його, чи народня. Ще таку одну думу склав Шевченко: «Вибір гетьмана», стор. 303.

²⁾ розуміється — січове; Запорозжці жили всі на-рівні, товаришами, то так і звали себе: панове-товариство, а ціла Січ — це було Січове Товариство.

³⁾ Кошовий — розуміється: отаман — найстарший над Запорозьким Військом, те саме, що на Гетьманщині — гетьман (тільки кошового на рік тільки вибірали). Ціле Запорозжя — то був військовий Кіш, звідсіля й назва — кошовий.

⁴⁾ Тендер — острівцець на Чорному Морі.

⁵⁾ Чайки — легкі човни, байдаки — важчі.

⁶⁾ Рештувати (з німецьк.) — те, що тепер: зняряджати набивати.

⁷⁾ Гирло або устя (пор. горло — уста).

⁸⁾ голосно •

Тільки три чайки, слава Богу,
Отамана курінного¹⁾,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську²⁾
Без кормил³⁾ прибило.

Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового⁴⁾,
Отамана молодого,
Турки-яничари⁵⁾ ловили,
З гармати гриміали,
В кайдани кували,

В тяжкую неволю завдавали...

Ой, Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти

В турецьку землю, в тяжкую неволю!

Там кайдани по три пуди⁶⁾,
Отаманам — по чотирі...

І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умірають,
Як собаки здихають,
Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідну сестру Ярину...

Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,

Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі⁷⁾

¹⁾ Запорозький Кіш поділявся на куріні — їх було 37; найстарший над курінем був отаман курінний, або просто: курінний. Звичайно в куріні бували члуде з одного села — земляки.

²⁾ Агарянська земля — або магометанська, бо ж Турки магометанської віри.

³⁾ Гл. «Іван Гус», стор. 134, пом. 3.

⁴⁾ Лейстровий або ресетровий, козак, що був записаний у ресстр, лічився на списі тих, що служили (на дійсній службі, сказати б).

⁵⁾ Гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 1.

⁶⁾ по три пуди ваги (пуд = 40 фунтів, 16 кіль).

⁷⁾ Декуди в нас кажуть — гони, на третіх гонах, себто, далеченько вже.

Турки-яничари догнали,
 До стовпа в'язали,
 Очі виймали,
 Гарячим залізом випікали,
 В кайдани кували,
 В тюрму посадили
 Тай замурували . . .»

V.

Отак на улиці, під тином,
 Ще молодий кобзарь¹⁾ стояв
 І про невольника співав.
 За тином слухала Ярина,
 І не дослухала — упала.
 — „Степаночку! Степаночку!“ —
 Ридала, кричала:
 — „Степаночку, моє серце!
 Де ж це ти барився?
 Тату, тату! Ідїть сюди,
 Ідїть, подивіться!“
 Прийшов старий, розглядає,
 І свого Степана
 Не пізнає — таке з його
 Зробили кайдани!
 — «Сину ти мій безталанний!
 Моя ти дитино!

Де ти в світі погибаєш,
 Сину мій єдиний?»
 Плаче старий та ридає,
 Й Степан сліпий плаче,
 Невидючими очима
 Мов сонце побачив.
 І беруть його під руки,
 І ведуть у хату,
 І вітає Яриночка,
 Мов рідного брата.
 І голову йому змила,
 І ноги умила,
 І в сорочці тонкій, білій
 За стіл посадила;
 Годувала, напувала,
 Положила спати
 У кімнаті²⁾ — і тихенько
 Вийшла з батьком з хати.

* * *

Через тиждень без старостів
 За Степана свата
 Старий свою Яриночку, —
 І Ярина в хаті . . .
 — „Ні, не треба, мій таточку,
 Не треба, Ярино!“ —
 Степан каже. — „Я загинув,
 На віки загинув!
 За що ж свої молодії

Ти літа погубиш
 За калікою? . . . Ярино! . . .
 Насміються люде,
 І Бог святій покарає,
 І прожене долю
 З цієї хати веселої
 На чужєє поле.
 Ні, Ярино! Бог не кине
 І знайде дружину;

¹⁾ Це так, як Шевченко каже, що п'ять літ не було Степана дома — то йому було б так років 25 (а так вийшло б куди більше).

²⁾ невеличка кімнатка, відгороджена в великій спільній хаті; у ній звичайно сплять — декуди кажуть: алькір або валькір, а то й ванькір.

А я піду в Запорозжя¹⁾:
 Там я не загину, —
 Нагодують.”

— «Ні, Степане,
 Моя ти дитино!
 І Господь тебе покине,
 Як ти нас покинеш.
 Оставайся, Степаночку!
 Коли не хоч братись,
 То так будем: я — сестрою,
 А ти будеш братом,
 І дітьми йому обое,
 Батькові старому.
 Не йди од нас, Степаночку,
 Не кидай нас знову!
 Не покинеш? . . .»
 — „Ні, Ярино!“
 І Степан остався.

Зрадів старий, мов маленький,
 Аж за кобзу взявся;
 Хотів вшкварить метелицю²⁾

З усієї сили,
 Та не вшкварив . . .
 Під хатою
 Усі троє сіли.
 — «Розкажи ж ти нам, Степане,
 Про свою недолю;
 Бо й я таки гуляв³⁾ колись
 В турецькій неволі.»
 — „Ото ж мене, вже сліпого,
 На світ випускали
 З товариством. Товариство
 На Січ⁴⁾ прямувало,
 І мене взяли з собою,
 І через Балкани⁴⁾
 Простали⁵⁾ ми в Україну
 Вольними ногами;
 А на тихому Дунаю.
 Нас перебігають
 Січовики-Запорозжці
 І в Січ⁶⁾ завертають
 І розказують, і плачуть,
 Як Січ руйнували⁷⁾,

¹⁾ Степан тут забувається, бо ж Запорозжя вже не було, як він це й сам далі оповідає.

²⁾ Гл. «Гайдамаки», стор. 42, пом. 3; гуляти = побувати.

³⁾ На Січ Запорозьку, бо ж вони ще не знали, що Січі вже немає на Запорозжі — а випустили їх, здається, тому, що Січовики пристали були до Турків.

⁴⁾ Балкани — великі гори в теперішній Болгарії, від того й назва для Румунії, Сербії, Болгарії й Туреччини — балканські держави, балканський півострів; щоб із Туреччини землею дібратися на Україну, треба переходити балканські гори.

⁵⁾ Простати = простувати; вольними ногами = пішки.

⁶⁾ Це вже та Січ, що, після зруйнування Запорозжя, оснувалася над Дунаєм, під Турком; вона була на острові Гедрлі-Богазе коло міста Дунавця в Добруджі (там і досі живуть нащадки тих козаків, та молоде покоління вже поромунцилось, бо Добруджа належить до Румунії; старі все ще пам'ятають, хто вони, і пісень своїх співають) і так і звалася Задунайська Січ. Частина тих козаків у 1828. р. під проводом отамана Гладкого повернулася до Росії, і їм дали землю коло Ростова на Дону (це т. зв. Азовське Віійсько).

⁷⁾ Зруйнувати Січ казала цариця Катерина, бо ж вона не могла стерпіти, щоб під боком самодержавної Росії жила собі вольна республіка. Зроблено це хитрощами. Катерина вислала туди генерала Текелі (зроду Мадяра), він окружив Запорозжя військом (це була Нова Січ, де тепер велике село Покровське на Катеринославщині), викликав цілу старшину ніби-то на нараду, й як вона явилася, її арештовано, відвезено до Петербурга, а звідтіля порозсилали на заслання; останнього кошового Петра Кальнишевського заслали в Соловецький монастир і посаджено в тісеньку в'язницю, що мала 3 кроки здовж і два виір. Тоді вийшов указ, що Запорозжя касується (1775. р.). Частина козаків пішла в пікінери (стор. 262., пом. 1), а частина (яких 5000) втекла на Дунай.

Як Москалі срібло-злото
І свічі забрали
У Покрови¹⁾, як козаки
Вночі утікали,
І на тихому Дунаю
Новим Кошем стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом²⁾ ходила,
Межигорського Спаса
Вночі запалила,
І по Дніпру у золотій³⁾
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась;
І як степи запорозькі
Тоді поділили⁴⁾,
Та бахурям і байстрюкам⁵⁾
Люд закріпостили⁶⁾;
Як Кирило⁷⁾ з старшинами

Нудром обсипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були, — усе взяли,
Кров повипивали,
А Москалі і світ божий
В путо закували⁸⁾.”

„Отак-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехреста поганого
В сусіди прохатись!
Тепер, кажуть, в Слободзеї⁹⁾
Останки збірає

¹⁾ Про руйнування Січі єв нас багато пісень; це, що тут оповідає Шевченко, співається в пісні: «Ой, за гори, за Лиману» — там оповідається, як Москалі грабили Запорожжя, що й церкви не пощадили (Та беруть срібло, та беруть золото, це й воскові свічі...); Покрова — це запорозька церква Покрови.

²⁾ Нечоса — це князь Патьомкін; назвали його Грицьком Нечосою або Нечосом, бо він носив перуку (парик), то ніби нечесаний ходив. Щоб позискати собі Запорожців, він вписався був у реєстр Запорозького Війська.

³⁾ У році 1787. цариця Катерина вибралася була на Крим; по дорозі побувала в Києві, а далі байдаками поплила Дніпром аж до Херсона. Цариці робили дуже великі паради, запалювали вогні (а чи вона казала запалити манастир — це невідомо). Цілу ту подорож описав француз Сеґір, що був послом у Росії й теж їздив із Катериною (гл. ще про це «Великий Лях», стор. 161, пом. 3). Галера — штудерний човен із двома рядами лавок для веслярів, що, приковані до них ланцюгами, мусіли веслувати. Веслярами були звичайно бранці або невольники.

⁴⁾ Пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 1.

⁵⁾ Багацько земель одержали, крім любимців Катерини, ще й її неправесні діти (байстрюки); пор. подібне місце в «Суботові», стор. 172, пом. 6.

⁶⁾ Наказ про кріпацтво на Україні вийшов у 1783. р.

⁷⁾ Це останній гетьман України — Кирило Розумовський (1750—1764); він був вихований по-московському, для України був чужий, на Україні нудгував, і проживав більш у Петербурзі; про Україну не дбав, а тільки те робив, що йому казав моск. уряд. Через те й Шевченко каже, що він у цариці враз із старшиною лизав патинки.

⁸⁾ Виходить, що Шевченко московську неволю для України вважав за тяжку й гіршу, ніж польське панування. Та сама думка повторюється ще й у «Іржавці», стор. 244 (Що діялось по Шведчині, — то й Ляхи б злякались). Те саме виходить і з «Великого Ляху».

⁹⁾ Слободзея — велике село в Тираспільському повіті на Херсонщині.

Головатий¹⁾, та на Кубань
Хлопців підмовляє...
Нехай йому Бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає! Почуємо,
Що розкажуть люде.”

Отак вони що-день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала,
Та святих отих благала...
Таки ж ублагала:
На всьїдній²⁾ у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм...

Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люде!
Те, що було — минулося
І знову не буде³⁾!
Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене⁴⁾ старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки

¹⁾ Антін Головатий, колишній військовий писарь на Січі, у війні Туреччини з Росією (1787—1791) з тих Запорожців, що не пішли на Дунай, у Слободзеї, зібрав добровольців до російського війська (1787). Це сталося на прохання Патьомкіна, який побачив, що без таких людей, як Запорожці, не так легко справитися з Турками. Цьому новому війську пообіцяв був Патьомкін т. зв. очаківський пашалик, себто, одеський; тираспільський і ананіївський повіти — які було ці козаки від Турків одвоювали. Але ж цариця ті землі пороздавала своїм любимцям, і Патьомкін випросив для козаків землі над Кубанню. Туди й подалися ці козаки (1793. р.), і першим їх кошовим на Кубані був саме Головатий. Оце був і початок сучасного Кубанського Війська.

²⁾ Всьїдніа неділя, всьїдний тиждень — те, що на Західній Україні зветься загальниця (нема посту в середу й п'ятницю).

³⁾ Дружина = чоловік для жінки, жінка для чоловіка (найбільші приятелі).

⁴⁾ Пузан = черевач, пузанчик — череватенький.

⁵⁾ При оддаванні чолом (звичайно — в дітей) виходить ціла церемонія: треба вдарити в долоню того, що його вітається, перевернути його руку наверх і привластися чолом до неї (поцілувати).

⁶⁾ післямова, мова на закінчення.

⁷⁾ Пор. такі самі думки: «Іван Підкова», стор. 25, «Гайдамаки», стор. 56, «Тарасова ніч», стор. 21, «Посланіє Гоголеві», стор. 130.

⁸⁾ так як черва точить — покалічене.

⁹⁾ у глухому, спокійному, щасливому.

Таке-то
Скоїлось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожеві квіти!
Таке-то! Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до-ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось?

Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною³⁾
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука-пузанчика⁴⁾
Чолом оддавати⁵⁾...

ЕПІЛОГ⁶⁾.

В забутому⁷⁾ краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де? — Не знаю.

Скрізь неправда, де не гляню,
Скрізь Господа¹⁾ лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі...
Отаке-то! Не здивуйте,
Що віроном кричу:
Хмара сонце заступила,
Я світа²⁾ не бачу.
Ледве-ледве о-півночі
Серцем прозираю,
І немощну мою думу
За світ посилаю —
Сцілющої й живущої
Води пошукати;
Як инколи, то й принесє
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо

Розказує про весілля³⁾,
Звертає на лихо...
Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
Може, з-покон-віку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже сталось таке диво⁴⁾!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку.

Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16. X. 1845.
С. Маріїнське.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ.

(Містерія)

«Великий Льох» — поема наскрізь політична. У всіх дотеперішніх поемах, як поет говорив про Україну, то сумував за давнім гарним минулим, оспівував його та нарікав на Москву, що вона Україну поневолила. Та як Шевченко побував на Україні, як пізнав людей, як іще краще призадумався над нашою історією й пізнав причину западу Рідного Краю, то йому забажалося це описати на папері. Та не тільки те, чому впаде Україна, цікавило його, а й те, що треба робити, щоб волю її привернути. Але ж бо це була річ на той час дуже ховзька, сказати просто — було неможливо, то Шевченко добрав собі цю форму, форму містерії.

Містерія — слово чуже, грецьке. Воно означало такий твір, у якому містилася якась тайна. Містерії прийшли до нас із західної Європи ще в XVII столітті, і наші люди їх любили слухати, як бувало виставляли їх студенти. У містеріях розповідалося про тайну відкуплення людського роду Христом; а що найважливіша подія з життя Христа — це його рідко й його смерть, то в містеріях

¹⁾ себто, правду, як з усіх поем виходить.

²⁾ світла, нічого ясного, доброго (нема правди, гл. вгорі, нема добра, нема волі — це скрізь проскакує в усіх поемах із тих років),

³⁾ про щось веселе.

⁴⁾ Бо інакші (ізраїлі) часи були в минулому, не такі, як тепер; отже сталось = а таки сталось...

розповідалося про те, як Христос родився й як умірав, та про всі чуда, що при тому були. В містеріях бувало все по три особи: то духи, то янголи, то люди.

Так і Шевченко, у своїй «Великому Льохові», у своїй містерії теж говорить про тайну відкуплення, визволення — але ж найближчого для нього світа, визволення України, сполучуючи цю тайну з народними оповіданнями про «Великий Льох».

Річ у тому, що коло Суботова, де колись жив Богдан Хмельницький, і досі люди показують багацько ям, і звуть їх і досі льохами Богдана. Хто їх викопав, на що, що в них — ніхто не знає. Тільки ходять про них різні оповідання, що часто зв'язують з долею України. За часів Шевченка тих оповідань було, певне, багато, й поет їх підхопив та з них своє оповідання склав. Це в «Розритій могилі» (стор. 107) Шевченко висловив таку думку, що в могилі закопане щось таке, що як би його віднайти, то «не плакали б діти, мати б не ридала» — закопана воля нашого народу. Це видно виразно і з поеми «Бувало в неволі» (стор. 349). Таку саму думку вклав він до своєї оповідання про «Великий Льох»: у ньому закопав Богдан Хмельницький волю України, і як розкопають «Льох», то ця воля вилетить на світ, Україна відкупиться, повстане.

Але ж, щоб можна як слід визволити свій народ, то передусім треба його добре знати: треба знати як слід його минуле, треба знати, чим він грішив, щоб на будуче тих гріхів вистерігатися, треба знати добре, хто його вороги і хто приятелі, і передусім треба знати сучасних людей, з якими думашч Рідний Край визволяти, чи зможуть вони тебе підмогти у твоєму ділі. І в «Великому Льохові» Шевченко на все це звернув увагу, виводячи за порядком перед наші очі: три душі, три ворони і трьох лірників.

Душі — це ті люди, що в минулому грішили супроти України з неевідомости. Це все наші політичні діячі, політики, але ж усі з дівочьким розумом, що за часів Хмельницького (XVII вік) були ще відданицями, за Мазени (початок XVIII в.) — недолітками, за Катерини (в другій половині XVIII в.) вже були тільки дітьми у сповиточку. Через те ці душі в Шевченка — дівчата. Вони не знали, що грішили супроти України, бо неевідомо потурали ворогам її — але тим і довели її до загибелі. От і за такий гріх супроти України їх у рай не пускають (за найбільший гріх наш народ уважає вбивство батьків — а вони ж приносили Україні смерть!): одну за те, що з повними коновками перейшла Богдана, як їхав у Переяслав 1654 р. Москві присягати, другу — що напав на коня Петрові І., як вертався в Московщину, побивши Мазену під Полтавою (1709), третю — що веміхнулася до ворога України, до Катерини (1787). Через те одначе, що вони це все робили неевідомо, то в рай їх іще пустять, як розкопають «Льох», бо тоді Україна встане, і вони свої гріх спокують.

Але ж не тільки наші прадіди неевідомо грішили супроти Рідного Краю. Йому не давали життя якісь темні сили, і свої, і чужі, що цілий час воропами кричали над Україною й руйнували її. Оце й ті три ворони — свідомі шкідники України, це злі духи: України, Польщі й Москви. Кожна з них шкодила своїй народіві, а всі три шкодили — Україні; та шкодила їй найбільш — таки своя, українська, бо давала все раду своїм сестрам, як шкідити Україні. Ось і вони приїтають, щоб дивитися на розкоп «Льоху» — а власне, щоб до того не допустити (трохи б, трохи б підждали, стор. 166), а ще важніше — не допустити, до того, в чому міститься ціла тайна визволення України: до народни нового Гонти, що в боротьбі за правду й волю України не дасться золотом підкупити, що не злакомиться на царські чини й не буде боятися мук цілого світа. То правда, що з тим Гонтою має родитися ще другий Іван, приятель ворон, ворі України, але коли люди, суспільство піддержити нового Гонту — той другий сили не матиме. Тільки ж, на щастя ворогам, суспільство ще сліпе (неевідомо), то ворони такого Івана чи втоплять, чи отруять, чи в саме небо запровортять і — з волі України нічого не буде!

І воно не може нічого бути, не можуть «Льоху» ще розкопати, бо сучасне Шевченкові українське суспільство було не тільки сліпе, але й криве-та ще горбате — у національному розумінню. Це власне ці три лірники, що їх поет виводить у третій частині містерії. Що вони знають про минуле України? Послухайте, що вони плетуть про запорозькі фігури-майки: сідала для ворон, пристаповище для панів, що туди повилазять, як буде потоп, та дивитись будуть, як мужики потопатимуть, тички, щоб люде не крали води з Тясмина! Хто вони самі — вони не знають; а що співають історичних пісень, так це зі звички, бо їх навчили співати. Тай співають вони пісень тільки тому, щоб пожитися, їм за снів плата буде, без плати — вони спати волять!

Розуміється, що таке покоління нового Гонти не піддержить, то й не диво, що до розкопу «Великого Льоху» в часах Шевченка, до визволу України, прийти не могло.

Так у цілому треба розуміти цю поему; всі подробиці — в поясненнях.

Положи нас сусідом
нашим подражання і пору-
гання сущим окрест нас.
Положи нас в притуку
во мзицях, покиванню глави
в людах.

Тивіддав нас на погорду
сусідам нашим і на по-
сміховисько тим, що кру-
гом нас. Зробив нас по-
говоркою між народами,
щоб люде хитали голо-
вами¹⁾.

Псалом XLIII, ст. 14—15.

I. ТРИ ДУШІ.

Як сніг, три пташечки легіли
Через Субботове²⁾ і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві³⁾.

— „Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люде!
А відсіля видніще буде,

Як розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали!
Тоді б у рай нас повпускали;
Бо так сказав Петрові Бог:
«Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все Москаль позабірає⁴⁾,
Як розкопа Великий Льох.»⁵⁾

ПЕРША ДУША:

Як була я людиною,
То Прісею звалась;

Я отутечки й родилась,
Тут і виростала;

¹⁾ Шевченко сам переспівав цей псалом ось як: «Покинув нас на сміх людам, в наругу сусідам; покинув нас яко в притчу нерозумним людам. І кивають, сміючися, на нас головами» — Псалми Давидові, XLIII, стор. 198.

²⁾ Село Суботів або Субботове — в чигиринському повіті; недалеко його жив Богдан Хмельницький.

³⁾ Здається, на тій, що її поставив у Суботові Хмельницький — вона стоїть і досі; недалеко неї — Великий Льох. Про церкву гл. Суботів, стор. 172.

⁴⁾ Виходить так: чим більше Москаль Україну утискатиме, тим більший ростиме відпір у нашого народа, тим більш він свідомішатиме, і Москаль таким чином розкопає Великий Льох, собі на нещастя — Україна вирветься на волю зпід Москви.

Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
З тим Юрусем гетьманенком¹⁾
У піжмурки²⁾ граюсь;
А гетьманша³⁾, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он — де клуня⁴⁾: отам мені
І фіг і родзинок⁵⁾,
Всього мені понадає
І на руках носить.
До гетьмана ж як прийдуть
Із Чигрина⁶⁾ гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Суботові
Росла-виростала,
Як квіточка, і всі мене
Любили й кохали,
І нікому я нічого,
Ні-же злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та й ще чорноброва!
Всі на мене залицялись,

І сватати стали;
А у мене, як на тее ж,
І рушники ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло.

Вранці-рано, в Пилипівку⁷⁾,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою.
(Вже й криниця тая
Засунулась і висохла,
А я все літаю!)
Дивлюсь: гетьман з старшиною...
Я води набрала,
Та вповні шлях перейшла їм⁸⁾;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати⁹⁾.
І вже ледве я не-ледве
Донесла до хати
Оту воду.

Чом я з нею
Відер не побіла?...
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла

¹⁾ Син Богдана Хмельницького — Юрій, був після Виговського гетьманом (1659—1663).

²⁾ Декуди кажуть: жмурка гратися.

³⁾ жінка гетьманова (моск.), просто: гетьманова.

⁴⁾ Душа тут показує, де колись стояв гетьманський будинок — там, як дали пише Шевченко, за його часів була клуня козака Яременка.

⁵⁾ Тепер уже це слово забувається, а кажуть із московська зовсім непотрібно: ізюм.

⁶⁾ значить, зі столиці до гетьмана на хутір.

⁷⁾ Переяславська Рада, на якій Хмельницький завів умову з Москвою, була 8. січня 1654. старого стилю; через те й поет каже, що в Пилипівку їхали до Переяслава.

⁸⁾ Перейти комусь шлях із повними коновками, значить: ворожити комусь щастя, бажати, щоб сталося те, чого хоче переїзний, чи прохожий. Тут виявляється хоч несвідома, та все-таки прихильність до задуму Богданового. Треба було знати, що гетьман іде в Переяслав, — а в Прісі того зацікавлення не було! Ось і за те кара, ось і гріх цілого того покоління!

⁹⁾ Із присягою вийшло на Раді таке: козаки й гетьман жадали, щоб царь присягав народові, бо так усе було на Україні, що гетьман клявся служити народові. Та московські післанці на те не згодилися, казали, що московський царь «самодержавний», що в Москві люде йому присягають, то щоб справи не затягати, гетьман присяг, а за ним усе військо. Та люде з того були дуже невдоволені.

Тою клятою водою¹⁾!
От за що караюєь.

А мене, мої сестрички,
За те не пустили,
Що цареві московському
Коня напоїла²⁾
В Бату́рині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недоліток,
Як Бату́рин славний³⁾
Москва вночі запалила,
Чечеля⁴⁾ убила,
І старого і малого
В Сеймі⁵⁾ потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепних. Коло мене
І сестра і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали.
І насилу то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище⁶⁾:
Насилу я сховалася

От за що мене, сестрички,
І в раї не пускають!

ДРУГА ДУША:

На тім пожаріщі!
Одна тільки і осталася.
В Бату́рині хата,
І в тій хаті поставили
Царя почувати,
Як вертався зпід Полтави.
Я йшла з водою
Повз хатину, а він мені
Махає рукою:
Звелів коня напоїти.
А я її напоїла;
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила.
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала...
Царь поїхав в Московщину.
Мене поховала
Та бабуся, що осталася
На тій пожарині,
Та, що її мене привітала
В безверхій хатині.
А на завтра й вона вмерла
І зотліла в хаті,
Бо нікому в Бату́рині
Було поховати.
Уже й хату розкідали,
І сволок з словами

На вугілля попалили¹⁾, —
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,

Я її сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому²⁾
Служила, годила,
Що цареві московському
Коня напоїла.

ТРЕТЯ ДУША:

А я в Каневі родилася;
Ще й не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові³⁾,
А я з матіррю сиділа
На горі, в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок; а в галері
Князі і всі сили,

Восводи, а між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулася —
Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюєь,
За що мене на митарства⁴⁾
Й досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця?
Смеркається. Полетімо
Ночувати в Чуту⁵⁾:
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути!

¹⁾ Давніми часами на сволоку все писали, коли хата збудована, хто її ставив та ще вирізували нераз і слова зі святого письма.

²⁾ Годити можна тільки тому, хто тобі добра бажає, а ворогові та ще такому, що тобі рідну матір убиває — гріх. Це те ж саме, що ти сама, не знаючи, матір убиваєш!

³⁾ Цілу ту парадну в Каневі, що відбула ся 25. квітня 1787. р. описав, як очевидець її, французський посол Сеґір: «Як царська флотилія (мала флота) над вечір зближалася до Канева (цілий почет — прибічна почесна сторожа цариці — був на галері «Дніпро»), то побачила чудову картину: в Каневі на горі видно було обеліск (такий стовп, у горі загострений, як стіжок) із ім'ям цариці, освічений ріжними вогнями; і ціла гора була ілюмінована (освічена ріжними світлами); як ударили з гармат, то запалено фашверк (світло з ріжних вогнів, що вистрелювало вгору й розсипалося дрібненьким пухом у повітрі)». Пор. іще «Невольник», стор. 154, пом. 3.

⁴⁾ Народне повір'я каже, що, як душа вийде з тіла, так зараз у повітрі злітаються злі духи й янголи, й тягнуть її то в пекло, то в небо. Така тяганина відбувається нераз цілих сорок день (через те в нас і досі сорокового дня після смерті справляють за душу сороковини), а то й довше. Це й є митарство. Ця малі душа найбільш за всіх согрішила, усміхнувшись (хоч і не знаючи) до голодної вовчиці, що рідну матір (Україну) проковтнула — і за те її на митарства навіть іще не пускають!

⁵⁾ Чута — ліс коло Старої Січі (на Хортиці). Видко, душі так собі й думають, що ще не прийшов кінець їх мукам.

¹⁾ словом: отруїла все тою прихильністю до згоди з Москвою, до неволі.

²⁾ Напувала в нас коня дівчина козакові, якого любила, з прихильністю до нього. До Петра I., що побив під Полтавою гетьмана Мазепу (1687—1709), який боровся за самостійність України — не повинен був ні один свідомий Українець мати прихильності.

³⁾ Бату́рин — через те славний, що був столицею Мазепи; там і досі стоять руїни Мазепиною будинку.

⁴⁾ На вістку про те, що Мазепа, визволюючись ізпід московського ярма, злучився зі шведським королем Карлом XII. (він у війні з Москвою до самої Полтави був скрізь переможцем, і тому так ізробив Мазепа), царь Петро вислав своє військо, яке облягло Бату́рин, здобуло його через зраду одного чоловіка (і сотник Іван Ніс), вбило полковника Чечеля, що його лишив Мазепа боронити Бату́рина, справило між народом страшну різню, місто доцентру зруйнувало, а начальників віддало на страшні муки. Про ті муки говорить Шевченко у II. частині «Великого Ляху», стор. 165.

⁵⁾ Сейм — притока Десни; над ним лежить Бату́рин.

⁶⁾ на забаву.

Схопилися білесенькі
І в ліс полетіли,
І на гіллонці на дубі
Ночувати сіли.

II. ТРИ ВОРОНИ.

ПЕРША:

Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Тої крам, що накрав¹⁾.

ДРУГА:

Я в Паризі була,
Та три злоті з Радзівілом
Та з Потоцькими пропилі²⁾.

ТРЕТЯ:

Через мост ідють чорт,
А каза на вадє:
Быть бедє! Быть бедє³⁾!

Отак кричали і летіли.
Ворони з трьох сторон, і сіли
На маяку⁴⁾, що на горі,
Посеред лісу, усі три;
Мов на мороз понадувались,
Одна на другу позирали,

¹⁾ Як ворона — злий дух, шкідник, каже, що: «крав», то треба розуміти: збрав, добував; «крам» — то все добре, що Хмельницький зробив для України: відбив її від Польщі (увільнив від мук), дав їй волю; «продав» — передав та не «злодіям» — вони тільки для ворони злодії —, а добрим людям, щоб ту волю зберегти. За те й ворона недобра на Богдана. Про Київ згадується через те, що після перших великих перемог Богдан заїхав до Києва, де його вітали як Месію, що спас український народ від польського панування. Словами: крав, крам, накрав поет наслідую дуже гарно крикання ворони (це зветься: ономатопея — звукопідроблювання).

²⁾ Польська ворона рада, що польські пани після повстання (1831. р.) прогайнували свої маєтки, живучи на чужині, а не помагали польському народові. Радзівіли й Потоцкі — відомі польські багаті пани, хоч ізроду одні Литовці, другі — Українці.

³⁾ Московська ворона заповідає щось незвичайне (натяк на те, що має родитись новий Гонта). Де ж таки? Як коза на річці здиблеться з чортом, то чортові, як духові, краще піти водою, ніж козі. А отже чорт іде мостом, а коза по воді. Значить: світ перевертається, буде біда.

⁴⁾ Запорозькі маяки або хвигури, яких за часів Шевченка, певне, було ще багато, робилися зі смоляних бочок, поперецьязуваних між собою смоляними ливами та повкладуваних одна поверх другої так, що чим вище вгору, тим менше бочок; нагорі ж була одна тільки бочечка, без дна, а в середині у ній вроблений був залізний прут із коромислом, до котрого прив'язували довгий мотузок: один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротчого, прив'язували до дротяного круга пук лика, вивареного в селітрі. Як надходив вогорі, хвигуру запалювали, щоб сповістити людей про його прихід.

Неначе три сестри старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

ПЕРША:

Оце тобі, а се тобі!
Я оце літала
Аж у Сибір, та в одного
Декабриста¹⁾ вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговоріть!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживитись²⁾?
Чи чорт-ма й тепер нічого?

ТРЕТЯ:

Єсть, сестриці, многа!
Три указа³⁾ накаркала
На одну дарогу.

ПЕРША:

На яку се? На ковану?
Ну, вже наробила!

ТРЕТЯ:

Да шесть тысяч в одной версте
Душ передувіла.

ПЕРША:

Та не бреші, бо тільки п'ять,
Та й то з фоном-Корфом⁴⁾!
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу . . .
Капусниця закурена!
А ви, мосці-пані⁵⁾,

¹⁾ Декабристи — це військова організація, що зробила в 1825. р. повстання, щоб здобути для Росії конституцію. Це повстання не повелось. Провідників змови — самих офіцерів — тяжко покарано. Багато з них потерпіло смерть на шибениці — між иньчими, поет Рилєв, що співав і про поневолення України Москвою (Войнаровський), — багато заслано на каторгу й поселення на Сибір. Декабристами їх назвали через те, що їх повстання склалося у грудні (декабрі), 14. дня. Ворона взяла від декабристів жовчі, щоб бути ще лютицюю; ту жовч, що вони ховали для уряду.

²⁾ щоб народові дошкулювати.

³⁾ Це ті укази, які видавав царь тоді, як будували залізницю між Москвою й Петербургом (кована дорога). Вона коштувала дуже багачько грошей, бо царь хотів, щоб вона була проста, як лінія, а по дорозі було багачько перешкід (багновищ, тощо) — отже міністер Кляйнміхель, користаючи з цього, здорово обкрадав державний російський скарб. Його піддержував царь, і укази, які він видавав, були нещастям для московського народу.

⁴⁾ Барон фон Корф був начальник петербурзького т. зв. «третього відділення», найвищого поліційного уряду: він сильно мучив народ арештами й карами.

⁵⁾ Польське слово (бо ж тепер українська ворона до польської звертається), значить: милостива пані!

Бенкетусте в Парійці?
 Поганці погані!
 Що розлили з річку крови
 Та в Сибір загнали¹⁾

Свою шляхту, то вже й годі,
 Уже й запишались!
 Ач яка вельможна пава!

ДРУГА Й ТРЕТЯ:

А ти що зробила?

ПЕРША:

А дзуськи вам питать мене!
 Ви ще й не родились,
 Як я отут шинкувала
 Та кров розливала²⁾.
 Дивись, які! Карамзіна³⁾,

Бачиш, прочитали,
 Та й думають, що ось-то ми!
 Цитьте, недоріки!
 В колодочкі⁴⁾ ще не вбились,
 Безпері каліки!

ДРУГА:

Ото, яка недотіка!
 Не та рано встала,

Що до-світа упилася,
 А та, що й проспалась⁵⁾.

ПЕРША:

Упилася б ти без мене
 З своїми ксьондзками⁶⁾!
 Чорт-ма хисту! Я спалила

Польщу з королями⁷⁾;
 А про тебе, щибегухо,
 І досі б стояла! ..

¹⁾ Тут українська ворона має на думці польське повстання з 1831. р., в якому полилося багато польської крови, за участь у повстанню багатьох польської шляхти (бо ж це вона робила повстання) пішло на Сибір. Та всіх цих мук, що їх терпів польський народ від свого злого духа, для української ворони мало! Що ж то для неї отак із річка (більш-менш — річка) крови!

²⁾ Ще ні Польща, ні Москва не панували на Україні, як на ній діялися нещастя, та кров лилася (її шинкаркою були свої українські ворони швидче, ніж чужі!).

³⁾ Микола Карамзін (1765—1826) написав історію російського царства. Він доказував, що України ніколи не було, а була тільки Росія, пор. висказ у Шевченка в поемі «Суботів»: Все то те таки й було наше, а ми тільки наймали Татарам на пашу та Полякам, стор. 172.

⁴⁾ Подекуди кажуть іще «пищки» (гал. Поділля) — значить: ні московська, ні польська ворона не вбилися у силу, не мають іще стілько вміння робити пакости, як українська; вони, порівнюючи з нею: діти-немови (недоріки), пташечки безпері, без колодочок іще.

⁵⁾ Значить: не тому хвалитись, що давно лихо коїв; більшу вагу мають пакости того, що творив їх багато, що вони йому вже й остогидли.

⁶⁾ Шевченко все думав, що Польщу довели до впадку ксьондзи-Єзуїти, їх політика невизнання прав за людьми інших вір та їх релігійні утиски (пор. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5. «Ляхам», стор. 246).

⁷⁾ Воно і правда, що Польща почала падати від того часу, як Українці почали робити повстання. Подібна думка гл. «Посланіє», стор. 193 (А чванитесь, що ми Польщу колись завалили! Правда ваша!). Виходить, що польська ворона більше чваниться пакостями (щибегушка!), ніж справді їх робила! І це правда, що Польщі ліпше везло, ніж нам.

А з вольними Козаками
 Що я виробляла?!
 Кому я їх не наймала,
 Не запродавала¹⁾?
 Та й живучі ж, проклятуці!
 Думала, з Богданом
 От-от я їх поховала²⁾.
 Ні, встали погані
 Із шведською прибудою³⁾.
 Та й тоді ж⁴⁾ творилось!
 Виростаю, як згадаю:
 Бату́рин спалила,
 Сулу́ в Ромні загатила
 Тільки старшинами

Козацькими⁵⁾, а такими,
 Просто козаками,
 Фінляндію засіяла⁶⁾,
 Насипала бурти⁷⁾
 На Орелі⁸⁾; на Лядогу⁹⁾
 Так гурти за гуртом
 Виганяла та цареві
 Болотá гатила,
 І славного Полуботка
 В тюрмі задушила¹⁰⁾.
 Отоді-то було свято!
 Аж пекло злякалось,
 Мати Божа у Иржавці¹¹⁾
 Вночі заридала!

ТРЕТЯ:

І я такі пажіла:
 С Татарамі памутила¹²⁾,
 С Мучітсьем пакутила¹³⁾,

С Пструхою паніла¹⁴⁾,
 Да всьо Немцям прадала.

¹⁾ то Польщі, то Москві, то Туреччині, н. пр., у часи «Руїни», а й перед тим: козаки воювали, а слава спадала то на Польщу, то на Москву, то на Турка

²⁾ підмовила Хмельницького зв'язатися в Переяславі (1654) з Москвою, щоб Москва їх із лица землі змела.

³⁾ з королем Карлом XII., шведським авантюристом-прибудою, з яким злучився Іван Мазепа, щоб істрияти московське ярмо

⁴⁾ тоді, як царь про цю злуку довідався, перед полтавським боєм (1709. р.), та й після нього.

⁵⁾ Ромен — місто на Полтавщині, над річкою Сулою, притокою Дніпра; тут розповідається про криваву розправу над усіма, що злучилися з Мазепою. Суди відбувалися саме в Ромні.

⁶⁾ Всі ці муки терпіли козаки вже й до полтавського бою; висилки на тяжкі роботи, висушування болота під Петербург, копання оборонних ліній і т. д. почалися ще в 1700. р. — та після полтавського бою вони ще більш стали, пор. «Сон», стор. 124, пом. 3.

⁷⁾ Бурта — насип, окіп, горб.

⁸⁾ Орель — притока Дніпра з лівого боку; там проходив тоді татарський кордон.

⁹⁾ роботи на Лядозькім Озері були для козаків найтяжчі

¹⁰⁾ Пор. «Сон», стор. 124, пом. 4.

¹¹⁾ Є окрема поема Шевченка: «Иржавець», де оповідається про той чудовний образ Матері Божої (гл. стор. 241). Кажуть, що й досі видно в неї на очах слези: то вона за козаками плаче.

¹²⁾ Москва довго стогнала під Татарами, гл. згадку в «Гусі», стор. 136, пом. 7.

¹³⁾ Мучітсь — це царь Іван IV. Грозний (1547—1584), який страшно мучив московський народ при помочі своєї придворної служби, т. зв. опричників (ми тепер кажемо опричник на ката); тоді дуже багато людей погинуло. Злим духом Івана Грозного був боярин Малюта, що йому нашіпував усі зла.

¹⁴⁾ з Петром I. (1682—1725), що скрізь заводив німецькі порядки і в війську, і так, у державі; Шевченко стояв проти тих порядків, бо, на його думку, вони приносили неволю, і скрізь проти них висловлювався, пор. «Сон» (німецькі петлиці), стор. 126, пом. 3.

ПЕРША:

Та й ти добре натворила:
Так Кацапів закріпила
У німецькі кайдани, —
Хоч лягай та і засни!
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають¹⁾!
Вже ж і в кріпость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундірах розплодила,
Як тих вошей розвелла:
Все вельможніі байстряга²⁾!
Уже й Січ їх біснувата
Німотою поросла³⁾,
Та й Москаль — незгірша штука:
Добре вмєє гріти руки⁴⁾.

І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що Москалі в Україні
З Козаками діють!
От-от указ надрукують:
«По милості Божій
І ви — Наші, і все — Наше,
І гоже й негоже⁵⁾!»
Тепер уже заходились
«Древности» шукати
У могилах, бо нічого
Уже в хаті взяти⁶⁾, —
Все забрали любісінько!
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим⁷⁾

¹⁾ Пор. на стор. 165 «Тай жувучі ж, проклятуці!» Виходить, що ніякі муки, хоч і як тяжкі та нелюдські — вбити в Українців живої душі не змогли, і вони все ще «когось виглядають».

²⁾ А це вже пнеча політика злого духа, що нащептав московським царям приборкати його кріпостью, а кому затулити рота, зробивши його дворянином. То, справді, після скасування автономії України (1764) та знесення полкового ладу (Україна поділялася на полки) козацьку старшину (1783) приписано в московські дворяни та надавано їй земель. Звідтіля в нас понароджувалися такі дворяни, як: Скоропадські, Ханенки, Кочубеї й т. д. Розуміється, що вони були вдоволені зі своєї дворянства, і швидко Україну проміняли на нове «отечество» (на це нарікає Шевченко, н. пр., у «Холодному Ярі», в «Посланію»). А вельможні байстряга тому вони, бо без батька (України) родились «вельможними», а тільки від матері-Катерини, цариці, і з дідів-прадідів дворянами не були.

³⁾ На землях, що належали до «Січі», справді, багато Німців-колоністів, яких понаспроваджувала Катерина й яким наказала, щоб стежили за тим, що робить український народ, чи часом, бува, не бунтує. Вони всі одержали окремі привілеї (не служили в війську), і, справді, все і всюди піддержували дуже московський уряд. Пор. «Посланіє»: «А на Січі мудрий Німець картопельку садить» — стор. 192.

⁴⁾ Тут висказується похвала московському урядові, що він дуже добре «вміє гріти руки» — нищити український народ, ще ліпше, ніж українська ворона (того не зумію, що Москалі в Україні з Козаками діють!).

⁵⁾ Москва й панує указами — а такі балачки, певне, могли й тоді ходити поміж Москалями, бо такий був погляд Карамзіна й усіх урядових людей, що крутилися коло царя; пор. іще подібне місце в «Суботові»: «Кажуть, бачиш, що все то те такі й було наше», стор. 172. Та всі Москалі й досі так думають.

⁶⁾ Тут ізгадується про здирства Москви на Україні, яку вона вже цілком обдерла. І старовинні розкопки Шевченко брав за здирство (Древности — старовина, пам'ятки старовини): позабірали, що було по хатах, тепер по могилах шукають наживи. Цього вже й українській вороні за багато!

⁷⁾ Якщо українська ворона каже, що «льох» — поганий, то для нас він має в собі щось гарне — і це їй не до вподоби. Через те й вона хоче підождати з розкопом.

Льохом поспішають.
Трошки б, трошки підождали,
І церква б¹⁾ упала;

Тоді б собі дві руїни
Разом розкопали.

ДРУГА Й ТРЕТЯ:

Чого ж ти нас заклікала?
Щоб на льох дивіться?

ПЕРША:

Таки й на льох! Та ще буде
Два дива творіться:
Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати;
Другий буде (оце вже наш!)
Катам помагати, —
Він вже в череві кусає...
А я начитала,

Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре²⁾ поплюндрує,
Й брата не покине³⁾,
І розпустить правду й волю
По всій Україні.
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують:
На катів та на все добре
Кайдани готують!

ТРЕТЯ:

*Я золотом растопленным
Залью єму очі!...*

ПЕРША:

Ні, він, клятий недовірок,
Золота не схоче!

ТРЕТЯ:

*Я царськими чинами
Скручу єму руки⁴⁾!...*

¹⁾ Це церква в Суботові, пор. поему «Суботів», що написана того самого дня, що й «Льох», отже являється продовженням думок Шевченка, що він їх висловив у «Льоху». Ця церква — для України домовина, а як розвалиться (гл. кінець «Суботова»), і «зпід неї встане Україна», то це для Москалів буде така сама «руїна», як і розкоп «Великого Льоху» — то так і дві руїни розкопають собі Москалі собі на голову! У иньчих виданнях так можна прочитати: «Тоді б разом дві руїни в „Пчелі"-і описали». Це все на сміх, бо «Пчела» була назадняцька часопись («Северная Пчела»), що захвалювала все, що уряд робив; її видавав Булгарін.

²⁾ Як ворона каже: «добре» — то значить: усе зле, все лихो.

³⁾ і рідного брата не щадитиме, якщо він буде ворогом України.

⁴⁾ Це стара, випробувана політика Москви супроти України: підкупство золотом і чини.

ДРУГА:

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки¹⁾!

ПЕРША:

Ні, сестриці, не так треба:	Гора над Чигрином . . .
Поки сліпі люде,	О, сміється і ридас
Треба його поховати,	Уся Україна ⁴⁾ !
А то лихо буде ²⁾ !	То близнята народились;
Он бачите: над Чигрином ³⁾	А нависна мати
Мітла простяглася,	Регочеться, що Йванами
І над Дніпром і Тясмином	Обох будуть звати.
Земля затряслася.	Полетимо! . . .»
Чи чуєте? Застогнала	

Полетіли
Й, летячи, співали:

ПЕРША:

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!

ДРУГА:

Побіжить наш ярчук⁵⁾
В ирій їсти гадюк
Зо мною.

ТРЕТЯ:

*Как хвачу, да памчу, —
В самый ад палечу
Стрелю!*

¹⁾ Це стара, дурненька метода Польщі супроти України — муки.

²⁾ А українська ворона краший політик, ніж ті дві: використати народню темноту й не дати народитися новому Гонті!

³⁾ Образ — чисто з Біблії взятий, як Христос мав родитися (мітла). Над Дніпром — Київ, над Тясмином — Чигирин; там мав родитися новий Месія України, в давній гетьманській столиці.

⁴⁾ з радощів.

⁵⁾ Ярчук — собака, що родиться видющий, десь у початках травня; він не ссе, а господар мусить годувати його — молоком. Собака цей дуже злющий. Розуміється, що кожний новий Гонта — для Польщі буде собакою, та ще ярчуком. Не диво, що польська ворона збирається його отруїти (пор. в ирій гадюк їсти, у «Гусі», стор. 138, пом. 7) так, як українська — його втопить, а московська — просто в пекло його на муки дасть. Отже, як зберуться такі злі духи, то вони не дадуть народитися новому Гонті — доки люде сліпі (криві та горбаті), як їх Шевченко змальовує в лірниках (сучасне Шевченкові квиліве суспільство).

III. ТРИ ЛІРНИКИ.

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

ПЕРШИЙ:

Що-то, сказано — ворони:
Уже й помостили!
Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

ДРУГИЙ:

А для кого ж? Чоловіка,
Певно, не посадять
Лічіть зорі . . .

ПЕРШИЙ:

Ти б то кажеш!
А, може, й посадять
Москалика або Німця;

А Москаль та Німець¹⁾
І там найдуть хлібець.

ТРЕТІЙ:

Що се таке верзетé ви?
Які там ворони,
Та Москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!

Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодіти?
Бо є чутка, що царь хоче
Весь світ полонити.

ДРУГИЙ:

А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,

Що хмари достанеш,
Як ізлізти.

ТРЕТІЙ:

Так отже ж що!
Ото потоп буде.
Пани туди повилазять

Та дивитись будуть,
Як мужики тонутимуть.

ПЕРШИЙ:

Розумні ви люде,
Та нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті хвигури от для чого:

Щоб люде не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмином.

¹⁾ То правда, що наші люде для чужих (для Москалів, Німців) подив находили й за їх розум їх вихваляли, а до своїх сил поваги ніколи не виявляли.

ДРУГИЙ:

Чорт-зна що провадиш!
Нема хисту, то й не бреш!
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем?
Та в мене ще шматків зо два

Є хліба в торбині,
То поспідаєм в пригоді,
Поки сонце встане.
(Посідали.) А хто, братці,
Співа про Богдана?

ТРЕТІЙ:

Я співаю і про Яси¹⁾,
І про Жовті-Води²⁾,
І містечко Берестечко³⁾.

ДРУГИЙ:

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть:
Бо там коло льоху
Базар⁴⁾ люду насхобдилось,

Та й панства нетрохи.
От де нам пожива буде!
А-ну, заспіваєм
Проби ради!

ПЕРШИЙ:

Та цур йому!
Лучче полягасм

Та виспимось! День великий!
Ще будем співати.

ТРЕТІЙ:

І я кажу. Помолимось
Та будемо спати.

* * *

Старці під берестом заснули.
Ще сонце спить, пташкі мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходилися копати.

Конають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру,
Та трохи спочили,

¹⁾ Яси — місто в Румунії; колись, як румунські країни жили своїм окремим життям (Волощина, Молдавія, Семигород) — то Яси були столицею Молдавії. Богдан Хмельницький оженив свого сина Тимоша з Луксандрою, дочкою молдавського воєводи Лупула. Через те, що Лупул не дуже похочував посвоячитися з Хмельницьким, Тиміш пішов у свати до Яс із військом.

²⁾ Притока Інгульця, в Херсонщині; над Жовтими Водами геть розбив Хмельницький Поляків у 1648. р.

³⁾ Берестечко — містечко на Волині; там татарський хан ізрадив Хмельницького, захопив його в полон, і козаків, що злишилися самі, страшно там розбито — кажуть, що лягло там головами до 40.000 козаків, і тільки частину болотами вивів ізвідтіля полковник Дзеджалій із Богуном. Про Берестечко є в Шевченка віршик: «Ой, чого ж ти почорніло», стор. 302.

⁴⁾ дуже багато, як на базар.

Роставивши караули¹⁾.
Ісправник²⁾ аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносити
По начальству³⁾.

Приїхало

Начальство мордате,
Подивилось: «Треба, каже,
Своди розламати!
Верней дсло⁴⁾!» Розламали,
Та й перелякались:
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.

От добро Богдана:

Черепок, гниле корито
І костяки в кайданах!
Як би в ф'орменних⁵⁾, то б добре:
Вони б ще здалися!
Засміялись... А ісправник
Трохи не сказився,
Що нічого, бачиш, взяти;
А він то трудився,
І день і ніч побивався,

Та дурнем убрався.
Як би йому Богдан оце
У руки поався,
У москалі заголив би⁶⁾,
Щоб знав, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка⁷⁾ в пику пише,
По-московськи лає
Увесь народ. І на старців
Отих налітає:
— «*Вы што делаете, плуты⁸⁾!*»
— „Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана!”
— «*Я вам дам Богдана!
Мошеннікі, дармоеды!
І песню сложілі
Про такого ж мошенніка!*»
— „Нас, пане, навчили!”
— «*Я вас навчу! Заваліть ім!*»
Взяли й завалили, —
Випарили у московській
Бані-прохолоді⁹⁾.
Отак пісні Богданові
Стали ім в пригоді!

¹⁾ Як де не розуміли б цього слова, то воно значить стілько, що: варта, сторожа.

²⁾ начальник повіту в Росії

³⁾ моск. канцеляричина: до начальства, але письмо переходить від низчого до вищого, із канцелярії до канцелярії

⁴⁾ Значить, буде певніша справа, краще піде, як розламати склепіння (моск. сводъ).

⁵⁾ таких, як тепер саме приписані, такої форми, як тепер, «казьонного» зразка.

⁶⁾ Відомо, що в тому часі брали до війська не всіх, а тих, на кого пан показав, громада дала або хто панові, чи урядові являвся небезпечним; заголив би — бо ж тих, що брали до москалів, брили, голили.

⁷⁾ *Козака Яременка кляня стоить на тім місці, де стояли палати Богдана. Т. III.*

⁸⁾ Моск. слово «плуть» — по українському: лайдак, ледащо.

⁹⁾ Вибили — то й вигнали з них ту охоту (вогонь), щоб заробити грошей за співання пісень про Богдана. Розуміється, що з таким суспільством, що тільки тим борониться, що «нас, пане, навчили», ніхто не буде церемонитись. Та, крім того, це так і було тоді, що уряд забороняв співати історичних пісень, навіть про Хмельницького, який «усе віддав ім, своїм приятелям», як кажеться в «Суботіві» (гл. стор. 227). Уряд боявся, щоб пісні не будили в народі національної свідомості.

Так малий льох в Суботіві
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась¹⁾.

21. X. 1845.
Миргород.

СУБОТІВ²⁾.

Стоїть в селі Суботіві
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ото церква Богданова³⁾.
Там то він молився,
Щоб Москаль добром і лихом
З Козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали⁴⁾;
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труді не находять⁵⁾...
Отак-то, Богдане!
Занапастив-вси вбогу

Сироту Україну!
За те ж тобі така дяка...
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —
Байстриюки Єкатери́ни⁶⁾
Сараною сіли.
Отак-то, Зіновію⁷⁾,
Олексіів⁸⁾ друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байду́же!
Кажуть, бачиш, що «все-то те
Таки й було наше,
А що ми тільки наймали
Татарам на пашу
Та Полякам⁹⁾»... Може й справді!
Нехай і так буде!

¹⁾ Виходило б, що до визволення України треба б ще довго ждати; але ж Шевченко в нього вірив, що воно напевно прийде, як видно зі «Суботова», який являється доповненням «Великого Льоху».

²⁾ Поему «Суботів» треба конче читати разом із «Великим Льохом», бо інакше важко буде її розібрати.

³⁾ Церкву цю збудував сам Хмельницький; вона й досі там стоїть, у Суботіві. Домовиною вона стала через те, що через злуку з Московщиною Україні прийшла смерть.

⁴⁾ Очухрати або обчухрати — значить властиво те ж, що обчімхати (галузки на дереві), обнести (груші, яблука), отже: обдерти, щоб нічого не лишилося.

⁵⁾ Про це все гл. «Великий Льох», стор. 171.

⁶⁾ Пор. «Невольник», стор. 154, пом. 5.

⁷⁾ Хмельницький звався ще й Зіновій.

⁸⁾ Тут Шевченко розуміє московського царя Олексія Михайловича (1645 до 1676), за якого Україна відійшла на основі Переяславської умови під опіку Москви.

⁹⁾ Гл. «Великий Льох», стор. 164; це погляд Карамзіна, й його держався царський уряд.

Так сміються ж з України¹⁾
Сторонні люде...
Не смійтеся, чужі люде!
Церква-домовина
Розв'алиться, а зпід неї

Ветане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845.
Миргород.

НАЙМИЧКА.

ПРОЛОГ²⁾.

У неділю вранці рано
Поле крилося туманом;
У тумані на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона³⁾ пригортає
Та з туманом розмовляє:
«Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талан⁴⁾!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Мові недолі!
Я не одна — єсть у мене
І батько і мати...
Єсть у мене, — туманочку,
Туманочку, брате, —

Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину;
Чужі люде хреститимуть, —
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе!»

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась,
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

*«Ой, у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,*

¹⁾ Це місце так треба розуміти: Нехай і так буде (що, мовляв, нас ніколи не було, і ми самі починаємо в це вірити), але ж чужі люде з України сміються (бо вони знають, що наше було наше).

²⁾ Прольог — грецьке слово, по нашому: вступне слово, ввід.

³⁾ груди матері.

⁴⁾ Таксамо як кажуть: моя ти доле щербата, тільки раз порівнюють із свитиною, оденкою полатаною, другий раз — зі щербатим горшком

•
•
•
•
•

Я не Ганна, не наймичка,
Я...»

Тай заніміла.

Марко плакав, дивувався.

Знов очі відкрила,

Пильно-пильно подивилась, —

Й слъози покотились.

— «Прости мене! Я каралась

Весь вік в чужій хаті...»

Прости мене, мій синочку!

Я... я твоя мати!»

Тай замовкла...

Зомлів Марко,

Й земля задріжала.

Прокинувся... до матері —

А мати вже спала!»!

13. XI. 1845.
Переяслав.

КАВКАЗ.

(Якову де Бальмену²).

Кавказ — поема наскрізь політична. У ній поет виступає проти несправедливості московських царів, що стараються як-найбільше країв загарбати та вільні народи, що своїм життям вільним живуть — поневоляти. А Кавказ — це тільки один такий приклад. У кавказській війні пролито дуже багато крові, звичайно, найбільш української, бо Кубанці мусіли беззастанно битися з Черкесами, а війна ця тяглась яких п'ядесять років. У 1843. р. війна наново розгорілася (підбито Кавказ у 1859. р.) — і з цього приводу й написав Шевченко «Кавказ», щоб заперестувати проти топтання правди й насилування волі. Рівночасно з тим поет насмішками та кпинами виявляє весь той фальш, з яким усе це робиться: нібито в ім'я просвіти, в ім'я християнства (щоб темних Черкесів просвітити та віру Христову в них завести) — та роз'яснює, яка це буде просвіта та яке християнство, що московський уряд дасть Кавказцям.

Цікаво, що як Шевченко гостро виступив проти поневолення Кавказу, так московський поет Пушкін був гордий із того, що Черкесів б'ють (пор. «Смірись, Кавказ, ідьот Ермоллов» — переможець Кавказу, у його поемі „Кавказській пленник“). Як супроти того гарно слухаються Шевченкові слова: „Борітеся, поборете!“

Кто даст галки моей водѣ | Кто дастъ у голову мою
и очам моим источник слез, | воду, и очам моим джерело
и плавуся день и ночь о | сліз, щоб я день і ніч пла-
попеченных. | кав за тих, що їх побито.

Іеремія, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію політі;
Зпокон-віку Прометей³)
Там орел карає,

Що-день божий довбѣ рѣбра
Й серце розбиває;
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,

¹) Написав іще Шевченко й повість «Наймичка» — прозою (звичайною мовою, невіршованою), і в ній те саме оповідається, що в поемі, тільки ж їх не можна порівняти. Поема — куди краща, на ціле небо за повість!

²) Яків де Бальмен — приятель Шевченка. Бальмени були поукраїнцями Французи, і один із них, Сергій, що був жонатий із селянкою, робив малюнки до політичних поем Шевченка. Яків Бальмен загинув на Кавказі в бою з Черкесами.

³) У старих Греків було таке оповідання, що, як іще люди не знали вогню, то Прометей — напів бог, напів людина — украв його з неба людям. Через

Воно знову оживає,

І сміється знову.

Не вмірає душа наша,

Не вмірає воля,

І неситий не виоре

На дні моря поля¹),

Не скує душі живої

І слова живого,

Не понесє²) слави Бога,

Великого Бога.

Не нам на прю³) з Тобою стати,
Не нам діла Твої судити:
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замісити
Кривавим потом і слъозами.
Кати знуцаються над нами,
А правда наша п'яна спить⁴)!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений⁵),
І нам даси жити?
Ми віруєм Твоїй силі
І Слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі одному
Поклоняться всі язики⁶)
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Криваві ріки!...

За горами гори, хмарами повіті,
Засіяні горем, кровію політі!
Отам-то Милостиві Ми⁷),
Ненагодовану і голу,
Застукали⁸) сердешну волю

те боги (за те, що світло людям дав, а боги хотіли тільки самі все знати) прикували його до скелі на Кавказі і приставили до нього вірла, що мав клювати його живого. Та ще щоб більше було мук Прометесві, то все, що орел за-дня було виклював, уночі заростало, і на другий день ізнов починалися муки.

¹) Бо ж хіба може бути на дні моря поле?

²) церковне слово, по нашому — не поганьбить, не опоганить; і не поганьбить слави Бога — що стоїть на сторожі правди й волі.

³) гл. «Гус», стор 139, пом. 6.

⁴) Вона не загинула, а тільки її обпоїли, і вона з похмілля спить.

⁵) пор. «Гус», стор. 136, прим. 5; Бог томиться, борючись із неправдою.

⁶) церковне слово — язик, по нашому стільки, що: народ.

⁷) То так на себе все казали, та писали про себе царі по всіх краях, та все ще й великою бубвою.

⁸) наскочили, натрапили, шукаючи, вільний край, хоч голодний (чурек, гл. далі) і голий (сакля).

Тай цькуємо . . .

Дягло кістьми
Людей муштрованих¹⁾ чимало.
А сліз? а крови? Утопить
Всіх імператорів би стало
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удівних . . . А дівочих,
Пролитих нишком серед ночі?
А матерніх гарячих сльоз,
А батьківських, старих, кривавих?
Не ріки, — море розлилось,
Огненне море! . . .

Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям²⁾,
І нашим батюшкам-царям!
Слава!

І вам слава, сині гори³⁾,
Кригою окуті;
І вам, лицарі великі,
Богом забуті!
Борітеся — поборете:
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда свята!

«Чурек і сакля⁴⁾ — все твоє, —
Воно не прошене й не дане, —
Ніхто й не візьме за своє,

Не поведе тебе в кайдани.
У нас . . . На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи, —
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті — і голі⁵⁾.
До нас в науку! Ми навчим,
По-чому хліб і сіль по-чім⁶⁾ . . .

Ми не погани, —
Ми настоящі христіяни:
Храмів, ікони
Усе добро — сам Бог у нас!

¹⁾ Кажуть, що в боях за Кавказ Росія стратила за пів мільона війська.

²⁾ Звичайно, що на війну та ще з вільним народом ніхто не йде з доброї волі, а кожного гонять, як отару собак на влови: хорти — прості воюки, гончі — старші (те саме, що загончики, бо гончий теж собака), псарі — старшина, і все то на розказ батюшки-царя крови стілько пролито; за це їм усім слава, але неправдива, а з насміхом (по вченому: іронія), пор. іще вірш «Якось то йду я уночі», стор. 423.

³⁾ А Кавказцям справжня слава, бо борються за волю і правду.

⁴⁾ Це черкеські назви: чурек = вівсяний хліб, сакля = хата; більш нічого не мають Черкеси, тільки й їхнього, правда, все, ні в кого не випрошене, ніхто їм не подарував, та воно таке, що ніхто б його не взяв, як би йому дарували, і за те Москвалі Кавказців не воюють, ні! А далі йдуть у дуже глумливому тоні причини, чому Москва хоче прибрати Черкесів у руки, так, що наче їм тільки може бути користь із того, як вони піддадуться!

⁵⁾ Ми письменні, — а волі ніхто немає, а ви неписьменні, — а воля в вас є; глагол (церков.) = слово.

⁶⁾ як жити .

Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Й чом ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Й чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Тай тільки ж то¹⁾!
Ми малим ситі!

— А за те,
Як би ви з нами подружились,
Багато б дечого навчилися.
У нас же й світа! . . . Як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Що й лічить!
Од Молдавінина до Фіна²⁾ —
На всіх язиках все мовчить . . .
Бо благоденствує³⁾! . . .

У нас
Святу біблію читас
Святий чернець, і научас,
Що царь якийсь-то свині пас⁴⁾
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Доґматами⁵⁾ не просвіщенні!
У нас навчіться! В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,

Хоть і рідню всю забери!
У нас — чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм⁶⁾, продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не Неґрів⁷⁾, а таких,
Таки хрещених, та — простіх.
Ми не Гішпани! Крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті Жиди: ми по закону! . . .»

По закону апостола
Ви любите брата?
Суєслови, лицеміри⁸⁾,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону:
Дочці на колушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки,
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!
За кого ж Ти розпинався,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини⁹⁾? Чи, може,
Щоб ми з Тебе посміялись?

¹⁾ більш нічого ми від вас не хочемо .

²⁾ від Бесарабії до Фінляндії, від Чорного до Білого Моря

³⁾ так усім добре діється (насмій), добре (благо) дні всі проводять!

⁴⁾ Це царь Давид, що від воюка Гурія забрав жінку Вирсавію. З Давидом Шевченко не церемонився, цю подію описав у поемі «Царі», стор. 270, I, та ще говорить про вчинки цього царя там же в уступі II. і III., стор. 272, 273.

⁵⁾ правдами церкви — та ті правди в Росії ось як виглядають: „Дери та дай . . .”

⁶⁾ Це все науки: зорі лічимо — астрономія, гречку сієм — хліборобство, Французів лаєм — політика (тай так іще в тому часі не могли забути Французам походу Наполеона на Москву в 1812. р.).

⁷⁾ Тут згадка про американське невольництво, коли Еспанці (Гішпани) для своїх робіт вилловлювали в Африці, а то перекупали Муринів (Неґрів) — у порівнянні з кріпацтвом у Росії.

⁸⁾ Це церковні слова, по нашому: пустослови, облудники — і далі поет виказує, яка нахабна облуда в усіх захвалюваних благах Росії.

⁹⁾ правди (церк.).

Воно ж так і сталося¹⁾!
Храми, каплиці і ікони,
І ставникі і мірри²⁾ дим,
І перед образом Твоїм
Неутомимі³⁾ поклони
За кражу, за війну, за кров, —
Щоб братню кров пролити,
просим,
А потім в дар Тобі приносим
З поже́ру вкрадений покров⁴⁾...
Просвітились!... Та ще хочем
Других просвітити⁵⁾,

Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям.
Все покажем, — тільки дайте
Себе в руки взяти:
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
Як їх носить, і як плести
Кнуті узловати, —
Всьому навчим, тільки дайте
Взяти свої гори, —
Останні, бо взяли вже
І поле, і море!

* * *

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну; довелось запити
З московської чаші московську отруту.
О, друже, мій добрий, друже незабутий!
Живою душою в Україні вітай;
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай,
Заплач з козаками дрібними сльозами,
І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму: нехай ростуть
Та з вітром говорять...
Вітер тихий з України
Понесе з росою

Тіі думи аж до тебе;
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш, —
Тихо прочитаєш,
І могили, степи, гори,
І мене згадаєш. 18. XI. 1845.
Переяслав.

¹⁾ Воно, справді, виходить насміх над Христом, що голосив правду. Бо ж це хиба не насміх? Ставлять церкви, славлять Христа й моляться, щоб можна красти, кров на війні проливати, а після війни, дякуючи Христові за перемогу (за пролиту кров), за загарбані в війні гроші, справляють до церкви якийсь покрівець на вівтарь — у дарунок Христові!

²⁾ Мірра — грецьке слово (з єврейськ.: мар = гіркий) — це запашна смола, що її вивозять із Арабії; нею кадять по церквах, і тут означає мірра = кадило.

³⁾ без утоми, безнастанні.

⁴⁾ Московське слово «покрів» — це те полотно, що ним застеляють вівтарь, декуди в нас кажуть: покрівець.

⁵⁾ А тут далі йде відповідь на те, чого Черкеси (темні, непросвічені) можуть навчитися від Москалів із того, чого вони ще не вміють: кувати кайдани, та як їх носити, та плести кнути (батоги з залізною кулькою на кінці); узловати = штудерні.

ДО МЕРТВИХ і ЖИВИХ і НЕНАРОЖДЕНИХ Земляків моїх в Україні й не Україні сущих, моє дружнєє ПОСЛАНІЄ.

«Посланиє» — поема наскрізь політична, ще й до того повчальна. Вона звернена виключно до українських панів, до тих «пових Ляхів», як їх охрестив Шевченко в «Холодному Ярі» (стор. 195), вірші, що думками доповняє «Посланиє».

Головна думка «Послания» міститься у словах св. Письма, які Шевченко поклав на початку поеми, тільки треба Бога замінити Україною, брата — мужиком, і ось що вийде: «Якщо ви, українські пани, кажете, що любите Україну, а непавидите українського мужика-кріпака, то це брехня!»

Треба було надивитися вже на багацько лях, що їх коїли українські пани мужикам, треба було бачити власними очима ту велику національну руїну, в яку пани обернули Україну, щоб із грудей міг вирватися такий крик, як ось у «Холодному Ярі», та стілько жалю, як у «Посланию». А Шевченко надивився, побачив усе своїми власними очима, побувавши на Україні в 1845. р. у різних українських панів — і так і повстало «Посланиє» й «Холодний Яр».

Українські пани на Лівобережжі — потомки козацької старшини, поділялись тоді, більш-менш усі, на два табори: на т. зв. мочемордів, що заливали горло горілкою, частенько, щоб забути ту всю неправду, що коло них, та на лібералів, вільнодумців, себто, що, зіштовпившись було в себе на бенькеті, чи забаві, любили розводитися над колишнім гарним минулим України, та пускати пусті слова про волю, правду та братерство. Пусті слова — бо ж вони побували за кордоном, вчилися по чужих школах (туди й дітей своїх слали), то й понабіралися їх там і виголошували їх, але ж на Україні до життя їх не прикладали: хилились перед неправдою (перед царським урядом) і тисли-утискали українських кріпаків, так наче б слова про братерство відносились тільки до заходу Європи, наче б український селянин був иньчий, ніж на чужині!

І ось у «Посланию» Шевченко по-батьківському виставляє нашим панам перед очі весь той фальш та радить-просить, доки час, схаменутися, а в «Холодному Ярі» вже грозить вибухом народнього гніву, новим вогнем народньої революції, як це було колись за Коліївщини!

Щоб не були порожнім згуком його слова, поет виводить, що все, чого ніби то навчаються наші пани від чужинців — страх поверховне, що вони, як малі діти, повторюють за своїми вчителями те, що вони кажуть, через те й мудрість у них — не своя, позичена, а, власне, ніякої мудрости, ніякого знання в них немає. Вони ціпляються модних гасел, от хоч би слав'янофільства (прихильности до всіх Слав'ян), вчать ся слав'янських мов, а своєї не знають, бо ж той їх учитель-чужинець не сказав їм, хто вони такі, ану ж вони не Слав'яни, а Монголи! Чваняться своїм минулим, своєю історією, історією України — а не знають гаразд ні історії Гетьманщини, ні значіння Запорозжя, ні того, чому ми з Польщею боролися. Хвалять те, що не треба, перед світом своєю колишньою волею чваняться, а ось самі — носять кайдани, що їх передали їм батьки!

Через те, що пани під тою притичиною, що ніби то ведуть Україну за духом часу, сіють такі думки, як скрізь ув Європі, а, власне, здирають її — рідний край опинився над берегом пропасти. Проти науки поет не то що пічого не каже, навпаки, радить учитися, але як слід, бо тільки справжня наука роз'яснить панам, хто вони, яких батьків сини, покаже славу дідів! Вчитись треба — і чужого, але не можна свого цуратись, бо відступникам від власного народу немає місця на цій землі: свої цураються й чужі не приймають!

Зазивом до братерства, не на словах, але на ділі, зазивом обняти найменшого брата — кінчиться цей великий, сказати б, акт обвинувачення сучасного Шевченкові панства!

Задля кращого розуміння поглядів Шевченка на українську історію треба ще піднести, що він у «Посланню» сильно відрізняє покоління дідів (їх слава жива, діла їх тяжкі, вони крали-збирали добро для України), батьків (лукаві, лили свою кров за Москву й Варшаву) й синів — це сучасне панство, до якого й написане «Посланіє». А що порушені в поемі питання мають значіння для нас усіх, то й такий вийшов заголовок у Шевченка. [Дехто думав, що в поемі Шевченко виводить програму Кирило-Методіївського товариства (стор. XV), бо там про Слав'ян балакається, та про те тут і сліду немає]

Всі інші пояснення, що їх даємо під поемою, роз'яснять зовсім цей на причуд гарний твір Шевченка.

Аще кто речет, яко люблю
Бога, а брата свого нена-
видит, лож єсть.

Якщо хто каже, що
люблю, мовляв, Бога, а
брата свого ненавидить,
то це брехня.

Соборн. посланіє апостола Іоана, гл. IV, ст. 20.

I.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний¹⁾,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних²⁾,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає;
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людей³⁾ запрягають

В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жнива⁴⁾!

Схаменіться, недолюдки⁵⁾,
Діти юродиві⁶⁾!
Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну⁷⁾!
Розкуйтеся⁸⁾, братайтеся⁹⁾!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте

¹⁾ проклятий.

²⁾ де багато людей, багатолюдних.

³⁾ людей звичайних — мужиків.

⁴⁾ Які жнива будуть — це каже Шевченко: заговорить і Дніпро, і гори, стор. 189, пом. 11.

⁵⁾ Це пани України, гл. «Розрита могила», стор. 107.

⁶⁾ дурненькі, гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5; тут: нерозумні, безглузді.

⁷⁾ З України — тепер велика руїна, та любіть у ній не тільки те, що гарне (пор. далі: гармонія, сила, історія, стор. 191), але любіть такою, як вона тепер.

⁸⁾ розкуйтеся з темноти, в якій живете (пор. «Іван Гус», стор. 136: «вільний розум окував кайданами ночі»).

⁹⁾ На Україні, і то як слід, а не на словах, як саме тоді мода казала (братерство братнє, гл. стор. 189, пом. 2).

Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі¹⁾ України,
Немає другого Дніпра;
А ви претєся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього²⁾...

Найшли,
Неслі, неслі з чужого поля,
І в Україну принесли

Великих слів велику силу,
Тай більш нічого... Кричите,
Що Бог создав³⁾ вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились³⁾,
І знову шкуру деретє
З братів⁴⁾ незрячих, гречкосіїв,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, у чужії,
Претєся знову⁵⁾.

Як би взяли
І всю мізерію⁶⁾ з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді б зостався сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, як би то сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли⁷⁾!
Не плакали б діти, мати б не ридала⁸⁾,
Не чули б у Бога вашої хулі⁹⁾;
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде б не знали, що ви за орлі¹⁰⁾,
І не покивали б на вас головою...

Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде:
Розкуються незабаром

Заковані люде;
Настане суд! Заговорить
І Дніпро, і гори¹¹⁾,

¹⁾ розуміється: другої України, другого такого тихого раю.

²⁾ Оце ті гасла, що лунали скрізь на заході Європи, вільнодумні гасла, що їх створила французька революція: добре добро, воля, братнє братерство (рівність); создав = створив.

³⁾ А хилання — це не правда!

⁴⁾ Голосите братерство — а з братів темних (незрячий = темний) селян дерете шкуру.

⁵⁾ покидаючи свій рідний край!

⁶⁾ останки, бідолашні останки (мізерія — латинське слово, значить те саме, що: бідолашне, пор. укр. мізерний = незначний), що то їх діди придбали, немов крадучи (пор. у «Великому Льоху»: «Крав Богдан крам» — стор. 162, пом. 1).

⁷⁾ де ви виховувались, де такими виросли, як ви є, на чужині

⁸⁾ пор. «Розрита могила» такі самі слова, стор. 107.

⁹⁾ як то ви Бога ображаєте, зневажаєте, що иньчого кажучи, а що иньчого роблячи; хула (церк.) = зневага Бога.

¹⁰⁾ звичайно кажемо: що ви за пташки!

¹¹⁾ На тому суді стане свідком: Дніпро й гори, що над Дніпром — ціла Україна стане проти вас (що ви народ утискали).

І потече сто ріками
Кров у синє море
Дітей ваших¹⁾ . . . і не буде
Кому помагати:
Одчурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І на віки прокленетесь²⁾
Своїми синами.
Умийтеся! Образ Божий

Багном не скверніте³⁾!
Не дуріте дітей ваших⁴⁾,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать —
Бо невчене око⁵⁾
Загляне їм в саму душу
Глибоко, глибоко . . .
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура⁶⁾,
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять⁷⁾.

II.

Як би ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя⁸⁾;
А то залізете на небо:
«І ми — не ми, і я — не я⁹⁾!
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, а-ні раю,
Немає й Бога, тільки я,
Та кудий Німець узловатий¹⁰⁾,
А більш нічого . . .»
— „Добре, брате!
Що ж ти таке?“

— «Я не знаю —
Нехай Німець скаже¹¹⁾!»

Отак то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: „Ви Моголи“.
— «Моголи, Моголи,
Золотого Тамерлана¹²⁾
Унучата голі!»
Німець скаже: „Ви Слав'яни“.
— «Слав'яни, Слав'яни;

¹⁾ відпокутують за вас ваші діти (бо вас уже не буде) .

²⁾ Ваші сини на віки вас прокленуть — увесь цей суд, змальований чисто пророцькими словами, дуже нагадує Господен суд у Ісаї 34, гл. 9.

³⁾ Образ знов із Біблії (пор. людина створена на образ і подобу Бога): умийтеся від неправди, не опоганюйте себе багном неправди.

⁴⁾ пор. «Холодний Яр»: «дурить дітей, і брата сліпого, дурить себе, чужих людей», стор. 196 — отже: дурите своїх дітей, що вони (пані) мають панувати

⁵⁾ мужицьке

⁶⁾ що ви панами поробилися, а були такі ж самі, як і ті мужики, яких ви в ярма впрягасте, пор. «Великий Лях»: І дворянства страшну силу у мундірах розплодила, стор. 166.

⁷⁾ вас — премудрих засудять немудрі — мужики.

⁸⁾ Виходить, що мудрости своєї в вас немає (вона поверховна, ви чіпляєтесь слів, у зміст не входячи), бо вчитесь, як не треба!

⁹⁾ Це різні філософські думки різних німецьких філософів; вони глибокі й розумні, але ж наші пані, нахапавшись тільки слів, а не думок, плетуть ось таку нісенітницю, як подає Шевченко — а потім того ще й покликуються на слова якогось поважного вченого (авторитет), н. пр., Фіхте (нім. філософ).

¹⁰⁾ Узловатий — це такий, що всякий вузел розв'яже, розумний (пор.: *take male, a take uzlovate*), штудерний, пор. «Кавказ», пом. 5.

¹¹⁾ Як угорі треба б розуміти дослівно Німця, так тут не конче — це загадом чужинець, що має велике слово, що його слухають чи в науці, чи так.

¹²⁾ Тамерлан — татарський хан, що давно колись завоював був дуже багачко країв у Азії й до Москви добрався; він був начальником т. зв. Золотої Орди (через те й золотий).

Славних прадідів великих
Правнуки погані¹⁾!»
І Колляра²⁾ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика³⁾, і Ганку⁴⁾,
І в слава'нофілі⁵⁾
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а свої
Дасть-Біг!

— «Колись будем
І по своїому глаголять,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!»

Добре заходились

По німецькому показу
Тай заговорили
Так, що й Німець не второпа,
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде.
А гвалту! а крику⁴⁾:
«І гармонія⁶⁾, і сила,
Музика, та й годі!
А історія? — Поема⁶⁾
Вольного народу . . .
Що ті Римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути! . . .
У нас Брути і Коклеси
Славні, незабуті⁷⁾! . . .
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась⁸⁾!»

¹⁾ Та й при тому ще й переборщують, понижують себе, думаючи, що «Німцям» буде це під смак (брак усякої самостійности в поглядах).

²⁾ Ян Коляра (1793—1852) чеський поет і вчений, родом зі Словакії, один із основників т. зв. слав'янофільства (гл. «Гус», стор. 133, пом. 2, 8), з того боку відомий був його вірш: «Донька Слави» (1824); про П. Шафаржіка гл. «Гус», стор. 132, пом. 1; В'ячеслав Ганка (1791—1861) теж чеський поет і вчений, був основником «Чеської Матиці», товариства, що дбало про чеську культуру, й ніби то винайшов «Короледвірську рукопись», збірник старочеських співів (їх перекладає на нашу мову Костомарів, М. Пашкевич, Метлинський), щоб показати світові (Німцям), що й Слав'яни (Чехи) мають давню поезію; він, звичайно, ці співи підробив, але ж у часах Шевченка всі вірили, що вони правдиві, й Чехи дуже всі були тим горді.

³⁾ гл. «Гус» — стор. 133, пом. 2, 8.

⁴⁾ А за те: скільки ви гвалтуєте, скільки кричите: що . . .

⁵⁾ Гармонія — в пісні, чи в музиці: як голоси єдналися, що приємно слухати; тут треба розуміти — похвали для української мови, що в ній і гармонія, і сила, і музика (що можна нею все сказати й, як говорити нею, то наче б хто співав); то пані перед Шевченком так українську мову вихвалювали, щоб йому приподобатись, а між собою балакали — по-московськи.

⁶⁾ Поема — грецьке слово, оповідання віршем; значить, пані кажуть, що наша історія така гарна, як би хто вірші склав, що як то ми, мовляв, волі боронили.

⁷⁾ Супроти наших славних людей (героїв) у нашій історії — Римляни бідні, бо вони так не биліся за волю, як ми (вони — не Брути). Брут — Римлянин, став тим славний, що 509. р. перед Христом убив римського короля Тарквінія Гордого, й від того часу Рим зробився вільною республікою — без королів. Та ще був один Брут, що 44. р. перед Христом убив Цезара, який думав із римської республіки зробити царство (од його й пішла назва цісарь, царь) та самому царем стати. Горацій Коклес — теж славний Римлянин; про нього оповідали, що він один-одніський боронив моста він ворогів.

⁸⁾ Це знов воля змальована як людина (вчоловічення — персоніфікація) — вона була велика, як подумати, що голова її сягала гір, тих, звідкіля Дніпро витікає, а вкривав її цілий наш Степ — геть аж понад Чорне Море.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на кунах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах¹⁾! . . .

Подивіться лишень добре²⁾,
Прочитайте знову³⁾
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте а-ні титла⁴⁾,
Ніже тії коми,⁵⁾
Все розберіть, та її снітайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за що закуті?
Та її побачите, що ось-що
Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Яеновельможні гетьмани⁶⁾!
Чого ж ви чванитесь, — ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили⁶⁾?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, її лії топили!

Може чванітьесь, що братство⁷⁾
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезунтом⁸⁾
Галушки варило?
Правда ваша: наїдались,
А вам тепер vadить⁹⁾,
І на Січі мудрий Німець¹⁰⁾
Картонельку садить;

¹⁾ А це відносив Шевченка на похвалу нашої колишньої волі, що її пани славлять: здобували цю волю своєю кров'ю козаки, та покрив її неголий степ, як пани кажуть — а козацькі трупи на ньому, з волі окрадени (що їм волю вкрадено).

²⁾ одже дивились зле, поверховно читали.

³⁾ ще раз; славу — історію України, яку ви славите, а власне історію Гетьманщини, бо ж про гетьманів далі йде річ, а пани ж потомки гетьманської старшини.

⁴⁾ Титла — значок, яким скорочується слова в церковних книгах, н. пр.: Бґ, Аїли, себто: Бог, Апостоли; грецьке слово кома, це по нашому — записки; докупні обоє значать: не минайте її найменшої дрібнички.

⁵⁾ Не треба знов думати, що про всіх гетьманів була в Шевченка така думка, а то ж і після 1845. р. зве він славними тих, що справді про Україну дбали, а підніжків Москви сам називав, н. пр.: Розумовський (пор. «Невольник», стор. 154, пом. 7), та ще є згадка про дурного Самойловича (стор. 314), дурного Скоропадського (стор. 280). Та ще був таким підніжком Брюховецький, а варшавське сміття — це Тетеря, Ханенко. Із гетьманів високо ставив поет: Полуботка, Мазену, Дорошенка, дуже поважав і Б.Хмельницького, але мав до нього жаль за Переяслав (пор. «Розрита могила», «Чигирин», і т. д.). Давніше (1840—1841) Шевченко краще дивився загалом на всіх гетьманів.

⁶⁾ Це та сама думка, що в «Невольнику», що, мовляв, польська неволя, польське ярмо, було легше від московського (стор. 154, пом. 9), бо під дідами треба розуміти тих наших прадідів, що від Польщі відбивались.

⁷⁾ Від Гетьманщини — історії, справжньої історії Гетьманщини пани не знають, чваняться тим, чим не треба б чванитись — переходить поет до Запорожжя, бо братство — це Запорожжя (пор. «Чернець»: У Києві, на Подолі, братерська наша воля, і т. д., стор. 248) й докоряє панам, до чого вони дожилися: що на славному Запорожжі, що було пострахом для Турків — чужинці засіли (Німці).

⁸⁾ Синоп і Трапезунт — турецькі міста на північному березі Малої Азії — аж туди Запорожці добіралися.

⁹⁾ вони (Запорожці) наїдалися, а вам це вишло на шкоду (бо що в и з цього масте!) .

¹⁰⁾ пор. «Великий Лях», стор. 166 пом. 3 (уже й Січ їх біснувата Німотою поросла).

А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
Та славите Запорожжя.
А чією кров'ю
Ота земля напоена,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для городу¹⁾!

А чванітьесь, що ми Польщу
Колісь завалили! . . .
Правда ваша: Польща впала,
Та її вас роздавила²⁾).

Так ось-як кров свою лилі
Батьки за Москву і Варшаву,
І нам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу³⁾!

III.

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше Ляха свої діти
Її розпинають;
Замість пива — праведную
Кров із ребер точуть, —
Просвітити, кажуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями⁴⁾,
Повести за віком⁵⁾,
За Німцями недоріку,
Сліпую каліку⁶⁾.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку —
Не торгуйтеся! — буде
Материнська добра плата:
Розпадеться луда⁷⁾

На очах ваших несних;
Побачите славу⁸⁾,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих! . . .

Учітьесь, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому навчайтесь, —
Свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Чужі люде цураються,
В хату не пускають,
Свої діти⁹⁾, — як чужії,
І немає злomu
На всій землі безконешній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті

¹⁾ От і Запорожжям не мають права пани чванитися, бо нічого не зробили, щоб те Запорожжя вдержати.

²⁾ І нема чого чванитися, що через Україну Польща впала — хоч це правда, пор. «Великий Лях», стор. 164, пом. 7: «Я спалила Польщу з королями» — бо з упадком Польщі й Україні прийшов кінець — під Москвою.

³⁾ Це ті батьки (не діди!), що за Гетьманщини вислужувались то Польщі, то Москві. Виходить, що та слава, якою чваняться пани — наші кайдани!

⁴⁾ тою наукою, що саме на часі, сучасною.

⁵⁾ за модою, або як кажуть: за духом часу, за тим, чого вчать на Заході чужинці.

⁶⁾ Недоріка, гл. «Великий Лях», стор. 164 пом. 4; Україна нічого ж не знає (дитина = недоріка), не бачить, який тепер час (сліпа каліка).

⁷⁾ польсь. слово луда = обмана, а далі: плівка на очах, те ж що: полуда.

⁸⁾ ту, про яку балакаєте — і виїде жива слава дідів (справжня — велика) і иньча вже слава лукавих батьків!

⁹⁾ розуміється: супроти матері — діти, а так — люде; доповнена думка: свої люде для перевертня як чужі, чужими являються.

Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину¹⁾...

Отака-то наша слава,
Слава України!...
Отак і ви²⁾ прочитайте,
Щоб не сонним снілись
Всі неправди³⁾, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали?...

Обніміте ж, брати мої⁴⁾,
Найменшого брата⁵⁾, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками⁶⁾,
І обмитих⁷⁾ поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня⁸⁾
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній⁹⁾,
Новий засяє...
Обніміться ж, браті мої,
Молю вас, благаю!

14. XII. 1845.
В'юнища.

¹⁾ Діла дідів незабуті, тяжкі, себто: великі! Та краще б їх і не знати, бо що тепер із них лишилося?! (Поет віддав би половину свого життя, щоб їх не знати, адже не даром кажуть, що незнання — не нещастя; а то знати, що діди довершили великих (тяжких) діл, і з них нічого не лишилося — то краще віддати половину свого життя!)*

²⁾ як, н. пр., прочитав я, що знаю, яка ця наша слава

³⁾ Ви спите (сонним), і не бачите всіх неправд, вам вони тільки сняться. А щоб було зрозуміліше, то так розставимо слова: щоб не снілись (вам) сонним всі неправди (щоб ви побачили несонними очима всі неправди), а то ви на все маєте заплющені очі, пор. початок «Посланія»: оглухли, не чують і т. д.

⁴⁾ розуміється — пани.

⁵⁾ селянина-кріпака,

⁶⁾ а не дурить, що вони на те тільки, щоб панувати; твердими руками — знаючи, що робите!

⁷⁾ з брехні, з неправди (пор. угорі: «Умийтеся», стор. 190)

⁸⁾ та, що сором приносила, ганебна.

⁹⁾ світло ясне, не таке, що над вечером, не таке, що гасне

ХОЛОДНИЙ ЯР.

Що таке «Холодний Яр», поет сам каже в самій поемі. Поема являється продовженням «Посланія» і, щоб як слід її розібрати, треба читати її з «Посланієм». Річ у тому, що одна і друга поема вийшла, певно, з розмов, які велися в українських панів тоді, як Шевченко гостив у них: за довгими обідами, за забавами. Та як у «Посланію» порушив поет тільки відносини панів до Гетьманщини, до Запорожжя, до Польщі й дав їм научку, що вони погано розбіраються в тих частинах нашої історії — то в «Холодному Ярі» торкнувся Гайдамаччини (гл. стор. 38, 39) — і вже не втерпів, як чув напади на гайдамаків, що вони ніби-то пляма в нашій історії, а кинув просто погрозу панам у вічі! Бо ж Шевченко — вважав гайдамаків людьми, що «розбили живе серце за свою країну».

У всякого своє лихо,
І в мене те лихо;
Хоть не своє, — позичене¹⁾,
А все-таки лихо.
На щоб, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить Бог-знає колишнє?
Добре, що заснуло!...

Хоть би й Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталося, і здається,
Що ніхто її ногою
Не ступив там, — а згадася,
То була й доріга
З монастиря Мотриного
До Яру страшного²⁾.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопалы,

Ратища стругали³⁾.
У Яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином, і брат з братом,
Одностаїне стати
На ворога лукавого,
На лютого Ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним гаєм?
Чи то засадили⁴⁾
Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панамі,
Людодідами лихими,
Новими Ляхами⁵⁾?
Не сховасте⁶⁾: над Яром
Залізник вітає,

¹⁾ позичене в людей, що терплять од панів, позичене від України, що її пани промінують на «отечество»

²⁾ Усе це згадки про повстання з 1768. р.; про Мотрин монастир гл. «Гайдамаки» стор. 62, пом. 1.

³⁾ ратище, самопал, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 5, 6

⁴⁾ доповнити: тебе (засадили) темним лісом

⁵⁾ з новими панамі — українськими, ніби-то добрими, а власне — людодідами

⁶⁾ розуміється: стежки до Яру (думки про те, як ярмо скинути)

Та на Умань позирає,
Гонту виглядає¹⁾.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона²⁾
І не кличте преподобним
Лютото — Нерона³⁾!
Не славтеся царевою
Святою війною⁴⁾,
Бо ви її самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
«За отечество»!

Йй-Богу,

Овеча натура⁵⁾!
Дурний шию підставляє
Й сам не знає, за що⁶⁾,
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки — не воїны, —
Разбойніки, воры⁷⁾,
Пятно⁷⁾ в нашій історії!»

Брешеш, людоморе⁸⁾:
За святу правду, волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші⁹⁾ кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина¹⁰⁾;
Не розіб'є живе серце
За свою Вкраїну!
Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною¹¹⁾,
І сердешним людом
Торгуйте?
Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо. Дуріть дітей¹²⁾
І брата сліпого¹³⁾,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога¹⁴⁾!

¹⁾ Дух Залізняка й Гонти (гл. стор. 80, пом. 3) над Яром вітає, в народі він не згас.

²⁾ волі та правди

³⁾ московського царя Миколу І. — що справді був лютим Нероном своїми переслідуваннями людей, що до волі рвалися

⁴⁾ хоч би ось такою, як із Кавказцями, гл. стор. 182; що ніби-то їх задля навернення на християнство воюють

⁵⁾ У нас тепер кажуть: як барани — за «отечество», та за царів, не знаючи, що це за отечество (не їхнє ж, а чуже), і що «царики коять»!

⁶⁾ моск. вор = злодій

⁷⁾ Що ніби гайдамаки в нашій історії — пляма! Це цікаво, що земляк-пан виголошує ці слова по-московськи (воно, певне, так і було; це, певне, дослівно Шевченко наводить), а каже: «нашей (української) історії» — пор. місце з «Послання»: усі мови слав'янського люду знаєте, а свої дасть-Біг, стор. 191.

⁸⁾ той, що люд морить, людоїд

⁹⁾ у панські

¹⁰⁾ Це може бути натяк на те, що Гонта своїх власних синів порізав, як пише Шевченко у своїх «Гайдамаках», за те, що від свого народа відбилися (були уніяти), гл. «Гонта в Умані», стор. 183, пом. 1.

¹¹⁾ Шевченко заступає тут погляд, що земля не може бути нічєю власністю, вона власність — усіх і нічия, і торгувати нею не можна.

¹²⁾ Докінчення цієї думки гл. «Послання» стор. 190: «Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать.»

¹³⁾ селянина-кріпака

¹⁴⁾ який стоїть на сторожі правди, гл. «Кавказ» (коли ж правда прокинеться, коли одпочити ляжеш, Боже, утомлений, стор. 183) і інші поеми від 1843—1845 р.

Бо в день радости¹⁾ над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
В'юнища.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ

Шевченко вибрав із «Псалтирі» ті псалми, що саме підходили під тодішні його національно-політичні погляди й по-своєму їх попереспівував, — не перекладав слово до слова, а, де треба було йому, додавав децю, децю пропускав, так що їх слід уважати не перекладами, а його власними творами. Скрізь найдете в них те, що порозказувано по творах 1843—1845 р. (правда, воля, царі, кати), та тільки щоб попасти в поважний тон старої жидівської поезії, поет уживав скрізь церковних слів, а то й форм. Їх усяди під віршами пояснено.

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
Древо зеленіє,

Плодом вкритє: так і муж той
В добрі своїм спіє²⁾.
А лукавих, нечестивих³⁾,
І слід пропадає, —
Як той попіл над землею
Вітер розмахас.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.

XII.

Чи ти мене, Боже милий,
На вік забуваш?
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучити душу
І серцем боліти?

Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись? Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да⁴⁾ не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав!»

¹⁾ Як усі радуватимуться, що правда прийшла на світ, — над вами розпадеться кара, месник на вас знайдеться за кривди, пор. легче місце з «Послання» про суд, стор. 189, та «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 3; новий вогонь — як колись у 1768 р. (повстання, революція).

²⁾ дозріває, як дерево

³⁾ безбожних, грішних

⁴⁾ щоб не сказав

Розбивають серце наше
І співають а́мїнь, —
А́мїнь всьому веселому
Од щїні до віка,
І кидають на розпутті
Слізого каліку.
Невеликі три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті¹⁾
Лиха нарobiliли:
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Заналили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусєю
В московській дорозі²⁾,
Що молились з козаками
В турецькій неволі³⁾,
І Оксану, мою зорю⁴⁾,
Мою добру долю,
Що-день Божий умивали, —
Поки не підкралась
Злії літа, та все тее
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,
Тяжке лихо, — та не таке,
Як тому дурному,

Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься⁶⁾!

Отаке то злєс лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люде⁶⁾ полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько кралась
І сльози сушили,
Сльози щирої любови...
І я прозрівати
Став потроху... доглядаюсь —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...
І засохли мої сльози —
Сльози молодії.
І тепер я розбитєс
Серце ядом⁷⁾ гою —
І не плачу й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то!

Що хочете,
То те і робіте —
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи⁸⁾, — однаково,
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселєе слово

¹⁾ Хата — серце поета.

²⁾ Катерина (1839 р.), стор. 9.

³⁾ Гамалія (1842 р.), стор. 101.

⁴⁾ пор. «Черниця Мар'яна» (1841 р.), присвята, стор. 91, пом. 1 — оце все було з поетом до 1843 р.

⁵⁾ Це зараз поет і поясняє, прикладаючи до себе: стратив віру до людей!

⁶⁾ людей.

⁷⁾ отруюю.

⁸⁾ всі ті вірші, що були у збірнику «Три літа».

Не вернуться!... І я серцем
До вас не вернуся¹⁾,
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати²⁾?

Думи мої, літа мої,
Тяжкі три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії³⁾ діти?

Не хилітєсь ні до кого,
Ляжте дома спати;
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.

Добрий день же, новий годє, —
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині⁴⁾?
«Благодєнствіє, указом
Новеньким повитє?...»
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитєсь!

22. XII. 1845.
В'юнища.

ЗАПОВІТ.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі⁵⁾
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий⁶⁾!

Як понесе⁷⁾ з України
У синєє море

Кров ворожу, — отоді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися. А до того⁸⁾ —
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!

¹⁾ Його серце до людей не повернеться, не прихилиться, як волись, бо немає в нього до них більше віри.

²⁾ так, як на сповіді, щоб їх зрозуміли.

³⁾ недобрі діти; тільки добрих дітей (а поеми з тих років оповідають про біду-горе) люде радо приймають.

⁴⁾ У нас у казках кажуть про Новий Рік, що це старий дідусь, який із торбою ходить та в торбі дари розносить. Від нового року 1846. (в торішній свитині, в латаній торбині) нічого кращого Шевченко для України не сподівається, крім царських указів, що ніби то добре життя приносять [таке, як у «Кавказі» стор. 185, пом. 3.]

⁵⁾ круті гори над Дніпром.

⁶⁾ Дніпро — пороги б'ють, ревуть.

⁷⁾ То так, як ми кажемо: несе мене світами, нема сказано: що, неособово — якась сила, а яка — не знати! Та ясно з останнього уступа, що це тільки ми самі маємо це зробити!

⁸⁾ А до того часу, доки воріг на Україні — я Бога не знаю! Бо ж, як узяти всі поеми з 1843—1845 — скрізь поет проводить думку, що Бог — сторож правди; коли ж Україна без волі, то це не правду робить Бог, отже він його знати не хоче доти, доки Бог не покаже тої правди.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом!

25. XII. 1845.
Переяслав.

1846. р. ЛІЛЕЯ.

— «За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що ж вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають,
З мого цвіту дивуються,
Не знають, де діти?
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте¹⁾!»
— „Я не знаю, моя сестро!”
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого, пониклого
Личенька лілеї.
Сам Господь вітав над ними
І творив святе
Землі грішній . . .

І лілея

Росою-сльозою
Заплакала і сказала:
— «Брате мій! З тобою
Ми давно вже кохась, —
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась . . .
Моя мати — чогось вона,
Сердешна, журилась,

І на мене, на дитину,
Дивилась-дивилась
І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний,
Хто їй лихо заподіяв . . .
Я була дитина . . .
Я гралася, забавлялась;
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала,
Та й умерла. А пан отой
Взяв догодувати
Мене малу. Я виросла
У білих палатах,
І не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Він поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили,
А мене . . . не знаю за що,
Убили — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; накрили
Острижену ганчіркою²⁾,
Та ще й реготались;
Жиди навіть нечестиві³⁾
На мене плювали.
Отак-то, мій братіку,
Було мені в світі!
Молодого, короткого

¹⁾ Люде більш квітку жаліють, ніж других людей!

²⁾ На заході України кажуть на ганчірку — шматка, мийка.

³⁾ гл. стор. 197, пом. 3.

Не дали дожити
Люде віку . . . Я умерла
Зімою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині, —
Цвітом білим, як сніг білим,
Гай возвеселила.
Люде — Боже мій! — зімою
В хату не пустили,
А весною, мов на диво
На мене дивились;
Дівчаточка завітчались,
І почали звати
Лілесю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці¹⁾,

І в білих палатах . . .
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте:
На що мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір'?! Милосердий,
Святий, Боже милий! . . .»

І заплакала лілея.
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білес, пониклес
Личенько лілеї.

25. VII. 1846.
Київ.

РУСАЛКА.

«Породила мене мати
В високих палатах,
Та й понесла серед ночі
У Дніпро купати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною малою:
— „Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та впливи русалкою
Завтра серед ночі;
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, мов серце, —
Нехай не сміється
Надо мною, молодою;
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами, —
Синьою водою
Дніпровою; нехай собі
Гуляє з дочкою!
Пливи ж, моя єдина!
Хвилі мої, хвилі,

Привітайте русалоньку!”
«І заголосила,
Тай побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я,
З сестрами гуляю
О-півночі, та з будинку
Батька виглядаю . . .
А, може, вже — поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову роскошус
Моя грішна мати?»

Тай замовкла русалонька,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти, —
Не спиться в палатах;
Пана Яна нема дома

¹⁾ оранжерія, де квіти в теплому держать .